

9/5.
General

Никольскайдаагы кыргыныы 80 сыла

**ОЛ ДЬУЛААННААХ КЧНЧ
УМНУБАППЫТ**

Нам селота 2003 с.

Улаанбаатар

1985

УЛААНБААТАР

Кривошанкин Г. И. хомуян, тълбаастаан бэчээккэ бэлэмнээгэ.

Аҗааччыга

Саха сиригэр гражданскай сэрии историятыгар Никольскайдаағы кыргыһы уһулуччу суолтаны ылар. Үрүн гвардеецтар тигэх улахан күүстэрэ манна Никольскайга түмүллүбүтэ. Кинилэр манна штабтанан, ыраағы-чугаһы албыннаан бэйэлэригэр тардан, холбоон, баһаам күүс мунһуллубута. Учуонайдар уонна биирдиилээн дьоннор 1922 сыл бэс ыйын 21 күнүгэр төһө киһи баарын туһунан араас санааны этэллэр. Историческай наука доктора, профессор Г.П. Башарин 300 үрүн саллаата баара диэн эһпитэ. Онтон профессор Макаров Г.Г., Алексеев Е.Е. Никольскай сэлиэнньэтигэр 1000–1500 үрүн саллаата баара диэн бигэргэтэллэр. Онон төһө киһи баар буола сылдыбытын туһунан санаалар мөккүөрдээхтэр. Кыһыл сэрии өтүтүнэн 6 киһи өлбүтүнэн, 5 киһи бааһырбытынан сүтүктэммиттэрэ. Тоһуяа сытар үрүттэр өлөрөр-өһөрөр, хоромһу таһаарбахтыы түһэр санаалаахтара буоллар, сэрии аата сэрии, туттумахтаан халыах этилэр. Оннук оноһуллубатаҕа. Сэриилэһэр, кыргыһар баҕата суох дьон сиэртибэ буолбуттара. Онон Никольскайдаағы кыргыһы Кыһыл армия сэриитин өтүтүнэн ҕарса-хабыра суох саа, саабыла кыагынан өлөрүү-өһөрүү буолбутун көрдөрөр. Албынна үктэнэн кэлэн сиэртибэ буолбуттар сырдык кэриэстэригэр мэнэ-таас туруоруллубута. 1997 сыл бэс ыйын 22 күнүгэр республика эдэр интеллигенциятын уонна специалистарын көбүлээһининэн бу өйдөбүннүк Никольскай бөһүөлөгүн үрдүк мөлдөбөһүгэр туруоруллубута. Шамаев И.И., Кириллин А.В., Луковцев В.Н., Пестерев В.И., Бочкарев В.В. ону тэнэ нэһилиэк предствителлэрэ Потапов Г.С., Бережнев И.И., Кривошапкин Г.И. туруорсууларынан, көбүлээһининэн бу өйдөбүннүк мэнэ-таас туруоруллара ситиһилибитэ.

“Никольскайдаағы кыргыһы 80 сыла“ – диэн кинигэбэ бэчээккэ тахсыбыт матырыйааллары туһанныбыт.

НИКОЛЬСКАЙДААҒЫ КЫРГЫҢЫҒА ХАС КИҢИ ОХТУБУТАЙ?

Кыһылларга бастааннаһыттар күүстэрин өһүлэр улахан, байыаннайдыы эттэххэ "операция" бэлэмнээн ыгытыы наада буолбута. Оннук бастакы улахан охсуунан Никольскайга буолбут кыргыһыны ааттыахха сөп. Онно үрүннэр хоту диэки тэрийбит сүрүн базалара баара. Үрүннэр этэрээттэрэ Никольскайынан, Хамаҕаттанан, Конта-Кириэһинэн тарҕанан сытара. Бастаанньалааччылар сүрүн утарылаһар күүстэрэ Никольскай дэриэбинэ, 1500 кэринэ саллааттар окопаланан сыһыттар. 226-с Петроград аатынан полк 1922 с. бэс ыйын 20 кизһэтиттэн 21 күн буолар түүнүгэр анардас дэриэбинэ иһигэр 70-н тахса бастаанньалааччылары кыргыбыга. Никольскайы кэтэһинэн эргийэн, Нам диэки саһан турбут кавалерия, куопшут үрүннэри кыргыбыга, кинилэртэн Никольскай диэки төттөрү куопшут үрүннэри өлөртөөбүттэрэ, өрүс протокатын диэки куопшут бастааннаһыттары ситэн кэлэн ыгыталаабыттар, ууга тимирдибиттэрэ. Үгүстэрэ Конта-Кириэс диэки мүлчү түспүттэрэ, олортон Граф биэрэгэр тохтообут командующай Байкалов илдэ сылдьар этэрээгин тоһууругар түбэһэн кыргыһыбыттар. Бу олус улахан хаан тохтуулаах кыргыһыы этэ. Никольскайга ыгыталаһыга кыһыллар өттүлэриттэн 7 эрэ кыһыл саллаат өлбүтэ. Онтон дэриэбинэ тас өттүгэр, Байкалов суруйарынан 7-с рота командири Куренев уонна элбэх кыһыл саллааттар өлбүттэр. Билигин Никольскай сэринтэ хас киһи тыһыныгар турбутай диэн ыйытыы баар. Сорохтор 70-н эрэ тахса киһини этэллэр, атыттар (Строд, Башарин) 400 киһи буолуохтаах диэн сабаҕалыһыллар. Арааһа ити сыһыппара арыый да чугас буолуо. Никольскайдаағы кыргыһыы туһунан К.К. Байкалов "Ленский коммунар" хаһыат 1922 с. от ыйын 8, 10, 13 күннэригэр быһаарар уонна куотунар анардаах ыстатыйалары суруйбута. 1948 с. сымыйанан балышлан Сталин хаайытыгар түбэһэн баран, соруога бүтэн тахсан олорон, саһар анардаах бэйэтин ахтыһыларын суруйбута. Байкалов ол кэмнэргэ кырдыксыт, ааспыт олоһун үһүлүччү өйдүүрүн көрдөрбүтэ. Ол ахтыһыгар Байкалов Никольскайга кыргыһыы туһунан манһык суруйбута: "Не говоря о некоторой части национальной интеллигенции, которая была склонна расценивать Никольскую операцию как "крутой поворот" к "печальному прошлому", нашлись и голоса партийцев, которые были о "чрезвычайной жестокости", будто бы проявленной в Никольском бою. Анализу этого боя пришлось посвящать несколько собраний, дать ему правильное освещение и толкование". Каря Карлович 1948 с. ахтар кэмнэргэ Аммосов, Барахов, Ойуунускай бары "норуот остоохторо" ааттаахтара. Оттон К.К.

Байкалов Мэнэ–Ханалас Табагатыгар саһан олон ахтыгытын суруйбуга. Онто күн сирин 1968 с. көрбүтэ.

М.К. Аммосов, И.Н. Барахов, П.А. Ойуунускай, В. Брусенин, А. Зорин, В. Волошин үгүс ахсааннаах ыстатыйалары гражданскай сэрии туһунан суруйбуттара, онно биридэ даҕаны ”Никольскайга сэрии” туһунан, кыһыл аармыйа чаастарын “уһулуччулаах кыайыгыта”, “олус табыллыбыт операция” энин диэн биир да миэстэҕэ ахтыллыбат. Ону сэргэ ”мөлтөх”, ”алдьатыылаах”, ”элбэх сиэртибэлээх этэ” диэн ыстатыйа эмиэ суруллубатаҕа. К.К. Байкалов хаһыакка тахсыбыт ыстатыйатыгар үрүннэри үөҕэриттэн ураты кими эрэ кытта кытаанахтык мөккүһэр, сөбүлэспэт, ”наһаа эйэлээх” политика сорох тугэннэргэ мөлтөбүтүн көрдөрбүтүн туһунан суруйар.

”Нашились и голоса партийцев, которые были о “чрезвычайной жестокости”, будто проявленной в Никольском бою”, – диэн тыллар Бараховтаахха, Аммосовтаахха, Ойуунускайдаахха даҕаны сыһыаннаах буолуон сөп. Докумуоннар этэллэринэн, Никольскайга кыргыһы баартыа обкомун бюротугар үс төгүл көрүллэ сылдьыбыт. Ол гынан баран, ол кэмнээҕи протокол суох буолан туох уураах ылыммыта биллибэт.

Егор АЛЕКСЕЕВ,
исторической наука доктора,
Нам улууһун бочуоттаах гражданина.

Никольскайдаағы кыргыһы 80 сыла

МЭНЭ ТААСКА ТУГУ ЭТТИМ?..

Никольскайдаағы кыдыйы туһунан бастаан 1994 с. суруйуум от ыйын 21 к. ”Энсиэли” хаһыакка бэчээттэммитэ. Редактор Н.М. Рыкунов кэмигэр. Төбөтө ”Саха омуқ алдьархайа” диэн. Маны суруйарбар биэс–алта кырдыаҕас дьон кэпсээнин уонна түөрт урукку суруйааччылар кинигэлэрин; П.А. Ойуунускай 7–с тома, 1962 с. ахтылдар; Г.Г. Макаров ”И.Я. Строд–гражданскай сэрии героһа”, В.С. Яковлев–Далан ”Дьылҕам миэнэ” туһаммытым.

Оҕонньоттор кэпсээниэрэ ис хоһоонунан ити автордар суруйууларын кытта сүһүнүнэн сөп түбэспэр. Итинтэн барытыттан ырытан, ыйданардан көрдөххө. 1922 сыл бэс ыйын 21 күнүгэр Никольскайга бэриммит уонна бэринэр санаалаах дьону соҕурууттан бэс ыйыгар саңардыы кэлбит 226 полка дьону. Соколов, К.К.

Байкалов командирдаах, кэлтэй атынан экирэтэн, хайа көгүтэ сылдын саабыланан хайгыта сыспыттар, пулеметунан ыгылаабыттар.

Мань, кыһыллартан баара-суоҕа алта эрэ киһи өлүүтэ, үрүүнэртэн эбэтэр сахалартан 400 киһи өлүүтэ да чуолкай көрдөрөр. Ити сыл ыам ыйын 2 күнүгэр П. Ойуунускай уонна С.Н. Донской-1 түүннэри үлэлээн амнистия манифестын бэлэмнээбиттэр, бэчээттээн улуус аайы тарҕашыттар. Ол Намна кэлбитэ чуолкай. Ити кыдыйы 53 хонук иннинэ, П. Ойуунускай ахтыгытынан, ити амнистия тахсарын К.К. Байкалов, И.Я. Строд сөбүлээбэтэхтэр. Кинилэр үрүүннэри, "бандыыттары" үчүгэйдик кэхэтэн, чабытан биэриэххэ дииллэр эбит. Ол санааларын Никольскайга толору сиппиттэр. Г. Семенов атамаан буолбатах, уу сахалыы билэр Тааттаҕа саха оҕолорун үөрэтэр учуутал. Кыһыллар быраатын өлөрбүттэр, онтон сағаламмыт. Кини анар илиитигэр таптаран, сүүрүк атынан кэргэнин мэнэһиннэрэн, бөһүлөк созуруу өттүнэн, кыһыллар аһыллан биэрбит сирдэринэн куопшут. Бу туһунан, өлбүттэри көмүүгэ сылдыбыт, Сэмэн Тимофеев аҕата кэпсээбит. Хас да хонук ааспытын кэинэ, Хамаҕатта, Никольскай дьонорунан хонууга 200 сыгыяа сытар дьону хомуттаран икки улахан иин хастаран, таах быраҕаттаан (танастары) көмнөрбүттэр.

Биир оччо киһини – салааҕа харбыы сылдыар дьону – үрдүк сыыртан күс курдук ыгылаан өлөртөөбүттэр. Итиннэ түһэр хотоолго кэрдилибит дьон хааннара салааҕа сүүрүгүрэн түспүт. Оччо элбэх киһини илбиһирэн туран, кыһыллар саабыланан хайгыта сыспыттар.

Өрө турбут Г. Семенов дьоно маннай Кыһыл Сыырга тоһуйан көрбүттэр. Онно биир ый олорбуттар. Хос мыраанна 40 окуопаны хаспыттар. Ол гынан баран биир кэпсэлинэн, Кыһыл Сыыр олохтооҕо, учуутал Михаил Дмитриевич Азаров көрдөһүүтүнэн, Г. Семенов дьонун Никольскайга көһөрбүт.

Үрүң дьоно саа-сэп өттүнэн лаппа мөлтөх эбиттэр. Ол 800-чэкэ киһиттэн анардара олох да саата суох быһыылааҕа үһү. Үксүлэрэ доруоп саалаах, аҕыйах ботуруоннаах. Түөһэй аартыгар 150 киһилээх аттаах үрүң дьоно турбуттар. Кэпсэтин быһыытынан сэрии сағаланнаҕына кинилэр кыһыллары кэтэх өттүлэриттэн охсуохтаахтар эбит. Итиннэ сылдыбыт дьон кэпсээн хаалларбыттар быһыылаах. Ол эрэри ити дьон бууска эстэтин кытта куттанан тыаҕа түспүттэр. "Биһиэннэрин кыайдылар, туһа суох, тоһурҕатан эрэллэр", – дэспиттэр.

Ити кыдыйыыттан, Таатта киһитэ Чаалка, икки бинтиэнкэни сүгэн салааны үксүн умсан куопшут. Ону да унуор талахха түһэн эрдэҕинэ анар атаҕын тосту ыһыттар. Ол киһи өргө дьэри Партизанна олорбут. 1 Хомуस्ताах киһитэ Азаров Архип дьэе муостатын аһыгар саһан тыһынах өрүтү. Кыһыл командирдара

мыраанга уонна хос мыраанга тоһуур суоҕун билэн аһара үөрбүтүгэр үһү. Кинилэр ордук ити сиртэн куттаналлар эбит. Ол сөп. Үрүннэр итиннэ тоһуйбуттара буоллар итиччэ элбэх киһилэрин кыдьытарыа суох эбиттэр. Ойуур халын, булан куотуох этилэр. Онтон үөрэн 226 полка дьоно сыгыннах саабылаларын өрө уунан "Ураа" хаһынан Кыһыл сыырга тоҕо сүүрдэн киирбиттэр.

Бу Никольскайдаағы кыдьыһыны М.К. Аммосов, П.А. Ойуунускай, атын да саха салайааччылара сөбүлээбэтэхтэр. Ол кинилэр суруйууларыгар арылхайдык көстөр.

Оттон Гавриил Васильевич Баишев—Алтан Сарын 1921 с. Киллэм уонна 1922 сыл Никольскай сэриилэригэр үрүннэр этэрээттэригэр сылдыбыт. 1923 сыллаахха САССР Сир оноһуутун наркоматыгар (Наркомзем) секретарынан үлэлэбит. 1924 с. сайын Күндэни солбууйан, литературнай тылбаас комиссиятын чилиэнинэн үлэҕэ киирбит. Ол комиссия саха маннайгы букубаарын, ааҕар кинигэлэрин, элбэх уус—уран айымньыларын көрөн бэчээттээн таһаарбыт. (Алтан Сарын. "Тоҕус этин тойуга". 5—7 стр. 1998 с. "Бичик").

Онон Никольскайдаағы кыргыһыга үрүннэр бары бандыыт буолбахтара, бу үс, онно үрүннэргэ сылдыбыт дьонтон да көстөр. Шарин Ыстапаны да киһи бандыыт диэбэт киһитэ. Үөрэҕэ суох, мас көнө, сүөһү—сылгы иитэр хара үлэһит киһи этэ. Үрүн өттүн анар көрүү "бандыыттар" дии сылдыар, арааһа, сыһа буолуо дии саныыбын.

А. ПРОКОПЬЕВ—ХОНООҕОЙ,
I Хомуस्ताах
"Эгсиэли", от ыйын 9 күнэ, 2002 с.

НИКОЛЬСАЙДААҒЫ КЫРГЫҤЫГА

1977 сыл бэс ыйын 22 күнүгэр — Кутурҕан күнүгэр — Никольскай бөһүөлэгин согуруу кырдалыгар гражданскай сэрингэ өлбүттэр кэриэстэригэр Мэнгэ Таас туруоруллубута.

Быйыл Никольскайга кыргыһы буолбута 80 сыла бэлиэтэнэр.

Никольскайга А.Г. Семенов командирдаах үрүн этэрээт Федор Полищенко дьиэтигэр штабтанан олорбут. Сэри буолуохтаағын билэр буолан кини Никольскай олохтоохторун Таҕар Өтөх, Саалтааны дин сайылыктарга көһөллөрүгэр дыһайбыта.

Байыаннай бирикээс быһылытынан үрүнгэри үлтүрүтүүгэ мырааны аннынан уонна арбаанан кыһыл сэриилэрэ кэлбиттэрэ.

Кыһыллар дэриэбинэ арбаа өттүгэр баар булгуньяаха буусканы туруорбуттар. Бууска ытыгытынан кыһыллар кимэн кириилэрэ сагаланыахтаах эбит. Аттаах кавалерия Никольской дэриэбинэтин хоту өттүгэр Арыы Тиит ойуурун уонна икки тиит иһинэн тоһуурга туруоруллубут, сорох этэрээт собуруулуу арбаанан кимэн кириэхтээх эбит.

Сарсыардааны чуумпуну аймаан эмискэ бууска ньиргийэ түспүт. Снаряд Сэмэнэп штабын дьэтин собуруулуу илин муннугун дьөлө көппүт. Тэргэн тыаһыттан уолуяа куттаммыт өстөөх кыратык утарылаһа түһэн баран куотар аакка барбыт. Сэмэнэп командир атынан дьонун экирэтэ сылдьан дьаһайан көрбүт да истибэтэхтэр, ыһыллан хаалбыттар. Дэриэбинэ илин өттүгэр, боротуоха унуор куота сатаабыттар. Сорохтор хайыктаммыттар. Бу кэмгэ кыһыллар кимэн киирэн испиттэр, экирэтэ сылдьан саабыланан кэрдибиттэр, бүлүмүтүнэн кыдыйбыттар. Уу үрдэ кыа-хаан буолбут. Бу кыргыһыга I Хомустаах киһитэ (Чайка дьэн хос ааттаах) икки тиит аннынан хайыгынан куотан иһэн сототун тосту ыттаран хара үөт күдүгэр саһан тыыннаах ордубут. Кини кэлин Жданов аатынан колхозка өргө дьэри тимир уһунан үлэлээбитэ. Родионовтар дьэилэрин таһынаабы муоста анныгар Партизан бөһүөлэгин олохтооҕо Оконешников Сулгук дьэн киһи киирэн бөзүнэн саптынан сыппыт. Киһи саспытын билэн кыһыл саллааттара ыстыгынан анныалаабыттар да таппатахтар, онон тыыннаах ордубут.

Находкин Роман Федорович үрүн этэрээтигэр суруксутунан сылдьыбыт. Кэлин кыһыл этэрээтигэр күрээбит. Штабка суруксутунан үлэлээбит. Оконешников Никита Петрович-Таппа үрүн этэрээтигэр куоньугунан сылдьыбыт. Отгон Данилов Хабырыыс-Хардыы аты манааччынан, сирдьитинэн үлэлээбит.

3-4 чаастаах кыргыһы кэнниттэн өстөөх үлтүрүтүллүбүтэ. Бу кыргыһы хонуутугар өлбүтүнэн үрүнгэр 130 киһини хаалларбыттара, сүүһүнэн киһи боротуоха чүөмпэтигэр тимирбитэ.

**Никольской олохтооҕо үлэ, тыыл ветерана,
улуус бочуоттаах гражданина,
ШАРАПОВ Михаил Серафимович тылыттан
сирин туһаны музейин үлэһитэ
Р.М. НИКИТИНА суруйуута,
2002 сыл, ыам ыйа.**

ДЫЛЛАР УОННА ДЬОННОР

ПАРТИЗАН НИКОЛАЙ ЛУКИН

Губревкомтан Степан Гоголев, Алексей Бояров тахсыбыттара. Үрүн баанданы утары доброволецтары хомуйар туһунан эпиттэрэ. Улуус киинигэр Куонга-Кириэскэ (Нам селота) сана былааны көмүскүү барарга тылланаачы элбээбитэ. 40 саастаах, тор курдук бытыктаах, үрдүк уңуохтаах киһи маннайгынан суруйтарбыта. Ол Бөтүн нэһилиэгин үөрэбэ суох киһитэ, коммунист Николай Лукин этэ. Губревком дыһалынан сорохторун Намна, сорохторун Дьокуускайга анаабыттара. Николай Лукин куораттыыр буолбута.

Нам улуунун доброволецтара Амма сиригэр разведкаба, үрүннэри утары уоттаах сэриигэ инники күөнгэ сылдыбыттара. Итиннэ Лукин баара. Доброволецтартан кыргыһыыга хас да киһи өлбүтэ. Хатын Арыы нэһилиэгин председателэ коммунист Иннокентий Петрович Сивцев 1921 сыл тохсуньу 10 күнүгэр Охоттоох сэриитигэр өлөрдүү бааһырбыта. Ону сэрии хонууттан доҕоро Ньюкулай сүгэн таһаарбыта. Киһитэ ол түүн өлбүтэ. Күһүнүгэр Ньюкулай солобуодаба буолбут кыргыһыыга кыттыбыта. 1922 сыл ыям ыйыгар Киллэм сэриитигэр баандалары урусхалласпыта.

Саха сиригэр көмөбө 226-с Петроградский полк кэлбитэ. Полканы сирдиир киһи наада буолбута. Нам киһитэ Николай Лукины биэрбиттэрэ. Полк бэс ыйын 17 күнүгэр Намна айаннаабыта.

Ити бириэмэбэ Семенов командирдаах үрүн баанда Никольскайы, Намы уонна Граф Биэрэгин ылан олороро. Лукин сирдээһининэн Үөдэй сиһин туораан кыһыллар Хомустаах мырааныгар кэлбиттэрэ. Петроградский полк бэс ыйын 21 күнүгэр Никольскайы сэриилээн ылбыта. Манна үрүн баанда бүтэһик күүстээх сэриитэ урусхалламмыта. Үрүннэр тобохторун экирэттиһэн Николай Лукин барса турбута.

Сотору буолаат үрүн генерал Пепеляев баандата ааннаабыта. Саха сирин Чапаева Ян Строд пулеметчиктарынын взводун командирын көмөлөһөөччүтүнэн Николай Лукин этэ. Кини Саһыл Сыһыны героической оборонатыгар кыттыбыта.

Гражданскай сэрии бүтэрин кытары кыһыл партизан Николай Лукин Бөтүн нэһилиэгэр сэбиэт председателинэн үлэлээбитэ, сир үллэһинин салайбыта. 1929 сыллаахха табаарыстыбаны тэрийбитэ. Табаарыстыба кэлин "Олох сагардар" колхоз буолбута. Онно председателинэн Николай Андреевич Лукин талыһыбыта. Кыһыл партизан колхознай тутулу бөһөгөгүгүгэ актыыбынайдык кыттыбыта.

Улуу Октябрьскай революция 50 сылын туолуутугар Нам улуунун ревкомун председателэ, ЧК боломуочунайа Г.И. Эверстов кыһыл партизан Лукины "Хорсунун иһин" мэтээлинэн наҕараадаламмытынан итиитик-истинник эзэрдэлээбитэ.

Николай Андреевич олоҕун икки уола, биir кыһа, тоҕус сиэнэ уонна үс хос сиэнэ салгыыллар. Советскай былааһы көмүскээһингэ кини үтүөлэрин сыаналаан Бөтүнгэ олорбут уулуссатын Партизан Лукин аатынан ааттыахтарын сөп этэ.

М. ЯДРИХИНСКАЙ,
Нам селота.

УМУУЛЛУБАТ СЫЛЛАР ТУОҕУЛАРА

Бэс ыйынааҕы өнүрүк куйаас таннары сатыылаан турар кэмэ. Күн барахсан кыратык нуктуу түһээт, эмиэ күөрэйэн таҕыста, сыралданнаах кутаатын суоһун сир ийээҕэ кушпугунан барда. Көбөрөн көстөр икки мыраан иитэ, үрүн тумарык сатыылаан, өлбөөдүйэ тунаарыйда. Бу үлүгэрдээх бүтэй куйаастан, хаатын таһымныы сыһыт дэриэбинэ аннынааҕы боротуока киэн таһаата мэндээрэ талаарда. Наннарыспыт хара үөттэр умсан ылаары гыммыттыы, ибир да гыммат ыраас уутугар күлүктэрин түһэрэн турдулар.

Дьокуускайдыыр тэбэр айан суолун миинэ сыгар, элбэх хатыһы эрһээнки бүтэйдэрдээх, хараарбыт үрдүк соппулот олбуордаах, ампаар дьиэлэрдээх нуучча кырдыаҕас дэриэбинэтэ – Ньюкуолускай – туохтан эрэ дьиксиммитти иһийэн турар. Бу дойдуну Дьокуускай таһыгар Тулагы Киллэмгэ хотторон тахсан иһэр 800–кэ киһилээх Сэмэнэп үрүн этэрээтэ түбүлүбүтүтэн ыла, дэриэбинэ киһитэ-сүөһүтэ тыаҕа күрэнэн иччитэхсийбитэ ыраатта. Хатырык хоруобуйалаах линкинэспит киэн уораҕайдаах сомуһуналар, сиэмэ куурдар үрдүк сарайдар күлүктэригэр сөрүөстэр сүөһү-сылгы мэллийэн, өтөхсүйөн энкиһэн тураллар. Арай кырыылаах кынаттаах хараначчылар кыһалдата суох сырылаһа көтөллөр.

Араас танаастаах-саптаах, доруобуттан бэрдээнкэтигэр тийэ саалаах сэптээх дэриэбинэ сана хаһаайыттара ньаппарыспыт аттарга олоро-олоро, "биһиги дуо" диэбитти чыначчы туттан, хоту-соҕуруу сүүрдэннэр, хара буору өрүкүтэн аһаллар. Соҕуруу уһукка, киһи унуохтаах чочуона тумулулар кэмэ суох элбэх дьон адаарынаһаллар. Сорохтор үс мэнэһиктээх танара дьийэтин күлүгэр олорон хаартылаан сабырҕатыһаллар, сорохтор киһи унуохтарын илһин хаһыаллыбыт оқуоналарын түгэҕэр унуохтара ууллан мээһинэн коро сыталлар.

Тумул кэтэжинээзи күөх хонууга 10-тан тахса киһи хас да сүөһүнү тиэрэ көтөн астаан биликтэһэ сылдьаллар. "Ырай олоҕо, дьэргэстэй ыһыаҕа" манна буолбут.

Дэриэбинэ саллар саалыгар килэҕир таас түннүктэригэр кырааскалаах ыстаабыналардаах үрдүк дьизэ быгдайан турар. Олбуорга 10-ча ыһырыдаах ат бүгүлэхтээн кэбэлдьиһэллэр. Итии киигэ мустубут күөх сахсырҕалар кинилэр кутуруктарынан сапсыннахтарын ахсын көтөн күүгүнэһэллэр. Күүлэ үөһэ туорайыгар үрүн былаах анныыллыбыта сиккиэр да тыал таарыйбакка таннары ньалбыллан турар. Кириликкэ сыгыннах этигэр торбос соһу кэспит харабыл буолуохсут, субуйаанкы сааны талкыйа-талкыйа, көлөһүннээх сирэйигэр саба түһэр сахсырҕалары үүрэн, сүрүбүлдээбиттии сапсынар. Бу Сэмэнэп тойон штаба этэ.

Дьизэ иһигэр саалаҕа, остуол тула олорон, 5-6 киһи тугу эрэ мөккүһөн көбдүөрүһэллэр. Ортолоругар толуу сэлиэһинэйтэн оноһуллубут сомогуоннаах бытыыл билгэйбит.

Сэмэнэп имин хаана кэйбит. Кириэс-мараас курун көннөрө-көннөрө уу сахалыы санаран сыйыар.

– "Ыспаастааҕы" бырааттар" мэлийдилэр ээ. Тобоохураптаах тоһуурдара сатамматаҕа дьыала – каака. Кыһыллар бүгүн да тийиэн кэллэхтэринэ көнүллэрэ...

Ситэ бүтэ илигинэ, саала аана тэлэллэ түстэ да, баһыттан атаҕар диэри суол быһылын бүрүммүт киһи кымньыгытын бэгэччөгөр иилиммитинэн көтөн түстэ:

– Тойон Сэмэнэп, тоһуур табыллыбата, кыһыллар арҕаанан тумнан бу диэки түһэ турдулар!" – кирибит киһи тыын быһаҕаһынан санарда. Дьон саналарыттан матан чочумча таалан олордулар.

– Хара собакалар, куттанан куопшуккут буолуо! Олоруохпут дуо манна, түргэнник – окуопаларга! – диэбитинэн тойон "ыт буута" бэстилиэтин оруу-оруу тилигирээбитинэн ойон турда. Дьонноро хапсабар ааны былдыастылар.

Сэмэнэп тахсан иһэн, аан хоһу өнөһөн, харабыл начаалынньыгын, чолбоодуйбут сыгыты сирэйдээх-харахтаах киһини ыһыран ылан:

– Бэлэм инигин, кэпсэппиһит курдук буолуохтаах, – диэн сибигинэйэ былаан эттэ.

Тойоттор соһуруу киһи унуохтарыгар тийиһилэригэр кыһыллар арҕаа булгуннаах чомчоҕойугар көһүннүлэр.

– Бырааттар, туттан-хаптан биэрэр кэм кэллэ! Кытаатан чугаһатан баран сыаллаан ытыг!

Ким куопшуту мин буудьам ситиэҕэ! – дии-дии Сэмэнэп атынан тула холоруктаҕа сырытта. Окуонаҕа сытааччылар

бэлиэргиттэн куттанан сирэйдэрэ биир кэм мэлээриннэс буолла. Ити икки ардыгар кыһыллар снарядтара өрө күһууран кэлэн аллара боротуоха уутун ыһан күдээриттэ. Иккис снаряд таһара дьэтин иннигэр эстэн хара буорунан типтэ, халһан хайа баран, иэччэбиттэн эрэ иннэн, бизээнни турда. Бандьыттар саалара онно-манна бэрээдгэ суох тоһугураан иһэн, айдаан-куйдаан, тигээйи уйатын тоһу тарпыттыы соһотохто оргуйа түстэ. Үрүһнэр тура-тура бокуойа суох сыыр аннын былдыастылар, сорохтор уулусса устун, хоту диэки, сырсан күрүлэстилэр. Дэриэбинэ хоту уһугунаабы дьээлэр быыстарыттан уһулу ойон тахсан уонча киһи аттарыгар сыстыахтарынан сыстан Икки Тиит диэки субуруннатан хааллылар. Аһа баһылыктара – Сэмэнэп тойон – этэрээтин дьылһа илиитигэр быраһан, суола сойдоһо ити...

Куотан иһээчилэр эрэхэнки бүтэйгэ ыга симсэн турар аттарыгар тийиһилэригэр, аймалһан өссө улаатта. Уолуйбуттар ыһылылара-хаһылылара, бааһырбыт дьон кыланьылылара, сиргэммит аттар тардырбаһылылара, саа хойуу тыаһын кытта кыттыһан дэриэбинэ иһэ оргуйан олоордо. Уулуссаны хаба ортотунан ыһылыннараран испит тачаанка, суол анхайдарыгар күөрэ-ланкы түһэ-түһэ охтуохча охтубакка, хоту диэки хайыспытынан "лах" гына олоро биэрдэ да Максим бүлүмүөт чачайа-чачайа өрө татакалыы түстэ. Төттөрү-таары ампаалыктаһа сылдьар үрүһнэр сылбах курдук охтубутунан бардылар. Аржааттан кыһыл гвардеецтар "Ураа!" хаһытаабытынан, холорук ыгыйбытыһы, тоһу солоон киирдилэр. Будьуонапка бэргэхэлээх дьон, шашкаларын күн уотугар килбэннэштигинэн нөрүс гыннахтарын ахсын, сүүрэхэлэхэ сылдьар дьон биир-биир суол быһылыгар налыһан хаалан истилэр.

Сыыр анныгар боротуохаһа эмиэ ыһыы-хаһыы алдырхайа. Уйгулара көппүт дьон кытыыга турар ончолорго ыга симиллэ-симиллэ уһуоргу биэрэккэ таластылар, онтукалара уйбакка биир-биир тимирэн, түһнэстэн истилэр. Сьыдам-кыайар өттүлэрэ, уһуоргу биэрэк налыы быарыгар буулдыһа табыллан боллох курдук онно-манна сытан хааллылар. Бэрт аһыахтара хара үөттэр күлүктэригэр киирэн сүттүлэр.

Сэриһи тыаһа ситэ сэллии илигинэ, сулустаах бэргэхэлээх нуучча уола кыһыл былаабы күлүбүрэппитинэн штаб дьэиэ кириһилэһигэр ыга астаран кэллэ да, били, халбыһан турбут үрүһ былаабы туура дайбаан ылан, киэр элиттэ. Оннугар чырбас гынан, бэйэтин былаабын сандарыччы анһан кэбистэ. Хантас гынан "бигэтик турар дуо!" диэбиттиһи, былаабын диэки көрдө уонна кэлбит сирин диэки, шашкатын атаһар сыһыары туһуугунан, ойута турда. Ити курдук, 1922 сыл бэс ыйын 21 күнүгэр Нам улуһугар эрэ буолбакка

Дьокуускайга кытта суоһаабыт үрүн бандьыттар бөдөн бөлөхтөрө, согурууттан көмөҕө кэлбит 226-с Петроградский полк Соколов командирдах кавалерийскай этэрээтинэн үлтүрүтүллүбүтэ. Советскай Россия көмөтүнэн Саха сиригэр Советскай былаас бүтэһиктээхтик уонна букатыннаахтык олохтонуллубута.

Нам улууһугар үрүн бандьыттар 1921 сылтан ыла Куонта Кириэскэ ордууланан олорон баттыгастаах хара олоҕу эргиппиттэрэ. Кыһыл дружина байыастарын, ревкомовецтарын уонна кинилэр кэргэттэрин сойуолаан туран хааннаах илиилэринэн дыакыйбыттара. Улуус ревкомун чилиэнэ, биһиги дэриэбинэбит олохтооҕо, Федотов М.И. ахтар буолара:

– Тыллаан биэрэн, миигин бандьыттар Куонта Кириэскэ илдьэннэр саа лоһунан көхсүбүн, сирэйбин быһыта сыспыттара. Муннубунан, айахпынан хааным баран муостаҕа таммалаабытыгар, тойон: ”Хайа аанһа хаанһын муостаҕа тоҕо тураһын, бэргэһэбин тоһуй!” – диэн күргүйдээбитэ. Хайыахпыһый, бэргэһэбин устан ону тоһуйдаһым дии... – диэн.

Ити баттыгастаах күннэр, норуот өйүгэр–санаатыгар туох эрэ куһаҕан түүл бит курдук ингэн хаалбыттара. Ньюкуолускай сэриитин эрэ кэнниттэн, кыра–хара дьон ”һуу” гынан, көңүл салгыһынан саймаарыччы тыыммыттара. Бу сэрии кэнниттэн эстибит былаас тэрээһиннээх утарсыыта уурайбыта. Баай–тойон албыһыгар кииринэн, араас улуустартан мустубут дьон хараната кыһыл силлээ долгунугар умсубуттара. Бандьыттар тобохторо, онон–манан бүгэ сылдьан баран, Советскай былаас айыыларын–хараларын бырастыы гынан, амнистия биллэрбитин кэннэ, дьиэлэригэр–уоттарыгар төннүбүттэрэ.

Ньюкуолускайдар, эмиэ үдэн–таһаа буолбут дэриэбинэлэригэр төннөн, саҕа олоҕу тутуһан барбыттара. Сотору культурнай революция сағаламмыта. Дэриэбинэ систэрин кулаак быһыһытынэн эһэн, баайдарын–дуолларын, өлбүгэ сирдэрин урукку батараактар, хамначчыттар дууһа баһынан үллэстибиттэрэ. Били бандьыт ыстаабыгар сэбиэт хонгуората олохсуйбута, таһара дьиэтигэр ааһар балаһан, баай Ананьевтар дьиэлэригэр 1930 сыллаахха оскуола аһыллыбыттара. Холбоһуктааһын сағаламмытыгар 1930 сылга үптэрин–астарын сыһыһын холбоон, 25–26 хаһаайыстыба колхоз тэриммиттэрэ. Мунһахтаан колхозтарыгар граждандскай сэрии легендарнай геройа Нестор Каландрашвили аатын игэрбиттэрэ, председателинэн колхоһу быһаччы тэрийсибит кыһыл партизан, В. Е. Аверинскайы биир санаанан талбыттара. Колхозка нууччалары тэнэ сахалар – Шараповтар, Рыкуновтар, Соловьевтар, Дьяконовтар, Колмогоровтар уонна Леонтьевтар кэргэттэрэ биир бастакыһан киирбиттэрэ. Саҕа сонун олох күөстүү оруғуйбута. Аттыларыгар Арыы

Кышнынбарбыкка "Соттуус", "Хонордой" табаарыстыбалар холбоһон ыаллыы С.М. Киров аатынан колхоз ньиригыйбитэ.

Ньукуолускайдар, сир оноһуутун баһылаабыт дьон быһыытынан, бурдук ыһыытынан, оһуруот аһын үүннэриинэн сүрүннээн дьарыгырбыттара. Сибиинньэни, сылгыны, куһу-хааһы хото иитэллэрэ. Сиртэн бурдук өлгөм үүнүүтүн ылаллара. Күһүн-саас буолакка, сайынын ходуһаҕа икки харананы ыһсарар гына бэриниилээхтик үлэлиллэрэ. Күүстээх үлэ кэнниттэн кырдыаҕас дэриэбинэ иһэ нуучча-саха ыччатын көхтөөх оонньууларынан, кыыс-уол күлүүлэринэн-үөрүүлэринэн туолара. Урут гулянкааттан гулянкаҕа, үрдүк олбуордар кэтэхтэригэр кыбыгыр хорумуска, киэн уулуссаҕа тахан сана олох ырыаларын туойан, сааскы ылааны киһэлэргэ эдэрдэр сүрэхтэрин таптал, үөрүү уотунан толорон эпһэннэтэ мөһүннэрэрэ. Дэриэбинэ кырдыаҕастара оһохторун үрдүттэн түһэн, калиткаларын ойбоһугар олорон, аһыгы дьону ордугургуу-сонургуу көрөллөрө. Дьон олоһо көнөн, тупсан испитэ.

Каландрашвилилар ити курдук ньиригыйэ-һаргыһа олордохторуна, былгыта суох халлаанна этин сааллыбытыһыны, күүһпэтэх өттүлэриттэн иэдээн энсийбитэ. Ньукуолускайдааһы кыргыһыны 20 сыла туоларын нөнүө күнүгэр аҕа дойду улуу сэриитэ сағаламмыта.

Дьон турук өттө сэриигэ ыһырыллыбыта. Бастакынан бэрэссэдээтэллэрэ, гражданакай сэрии кыттыылааҕа С.Н. Рыкунов ыһырыллан барбыта. Лейтенант С.Н. Рыкунов кыргыһыны хонуутугар геройдуу охтубута.

– Киһи киэнэ үс кырыылааҕа, нууччалыы-сахалыы тыһыммыт ахан киһитэ этэ. Биһиги 1941 сыл атырдыах ыһын 10 күнүгэр биһиргэ барбыһпыт. Барахсан, Читаҕа тахсыахпытгар диэри туой "фашиһы хайаан да кыайыахпыт" – диэн дьон санаатын көтөҕө, ыраһана испитэ. Онтон ыла көрсүбэтэхпит, – диэн ол кэрэ киһи туһунан Ленинград оборонатын кыттыылааҕа В.И. Охлопков ахтар.

Сельсовет председателэ С.Н. Шаратов, биригэдьири П.Т. Степанов, колхозтаахтар С.Н. Дьяконов, бырааттыы Полищенколар, Молчановтар уо.д.а. баран испиттэрэ. Кырдыаҕас дэриэбинэ эрэйдээх соғотохто тулаайахсыһа түспүтэ. Сэрии уһаатаһын аһын киһи хаһыс тыала таарыйбатах ыала суох буолбута. Кутурданаах хара суруктар кэлэн барбыттара. Сэриигэ барааччылары тиэммит бүрүөһүннээх массыһналар иһийбит дэриэбинэни аймаан куорат диэки ньирилэһэн аһаллара. Кыһалҕалаах аас-туор олох сағаламмыта. Кырдыаҕастары кытта оһо-дьяхтар хаалан фронт туһугар түүннэри-күннэри кыайыһыга эрэллэрин сүтэрбэккэ үлэлиллэрэ. Дьоннорун күүтэллэрэ, эрэйн-муну сымнаһтарын быһа ыһтыран тулуйаллара. Кэлһи киһи-

сүөһү тийбэккэ колхозтар быста айгыраан Каландрашвилилаах Киров холбоһоннор Никольскайга кииннээх Киров аатынан колхоз буолбуттара. Председателинэн партизан П.В. Попов талыллыбыта. 1945 сыл сааһыгар, бурдук ыһа сырыттаһарына, Кыайыы сырдык күнэ аһыһы-абаны кизэр анһан, дьон сүрүһүн сандаарыччы кууспуга. Сотору кыайы-хотуу үлүктэнэн уоттаах сэрииттэн ордубут, эчэйбит элэйбит эр бэртэрэ кэлитэлээн барбыттара. Фронтовиктар, кэллэ кэлээт, сынһанан даххаһыа сыһаакка үлэ үөһүгэр түспүттэрэ. Үгүстэр: С.Н. Шарапов, П.Т. Степанов, А.Н. Сысолятин, Федор, Александр, Афанасий Полищенколар, Виктор, Иван, Никита Молчановтар, В.Я. Калугин о.д.а. сэрии толоонуттан төрөөбүт-үөскээбит Никольскайдарыгар эргиллибэтэхтэрэ. Кинилэр ийэ дойдуларынын иһин сырдык тыһыннарын толук уурбуттара.

Сэрии кэнниттэн Никольскай административнай единица быһыытынан суолтатын сүтэрэн Хамаһатта нэһилиэгэр кирибитэ. Бөдөнсүтүү кэмигэр 1951 сыллаахха Киров аатынан колхоз Ленин аатынан колхозу кытта холбоспуга уонна бастакы нүөмөрдээх биригээдэ буолбуга. Ордон дойдуларыгар эргиллибит олохтоох нууччалар үгүстэрэ ханна оскуола баар сиринэн олохсуйбуттара.

Улуу Октябрьскай революция 70 сыла чугаһаатаһын ахсын ааспыт өркөннөөх күннэр тыһиннаах туһуларынын быһыытынан Никольскай аныгы ыччат болһомтогун тарпат буолуон сатамнат. Билигин педучилищеһа Е.П. Павлова, Хамаһатта орто оскуолатыгар И.К. Васильев салайар куруһуоктара, оройуоннааһы пионердар дьэиэлэрэ Никольскайдааһы сэрии историятын үөрэтэллэр. Ол эрэри итинэн эрэ мунурданһы татым буолуох этэ.

Никольскай үөскээбит историята даһаны эдэр ыччаты интернациональнай тыһинна иитиигэ суолталанын сөптөөх. Өссө 1805 сыллаахха Егор Кычкин диэн ыраахтааһыга тугунан эрэ сөбүлэһпэтэх дворянин көскө кэлэн улуус кулубатын уурааһынан манна олохсугуллубут. Бу Егор Кычкин бука дьыаланы-куолуну кыайар, сыгы-хотуу киһи буоллаһа буолуо. Сотору эмиэ бэйэтин курдук сыһынайдары олохтуурга уонна 100 дьэһээтинэ сири ыларга үөһэ сууттартан көңүлү ситиспитэ. Итинтэн ыла чугаһааһы сахалары кытта ыаллаһан бурдук ыһыытынан дьарыктанан, онно чугаһааһы нэһиликтэри үөрэтэн барбыттара. 1827 сыллаахха Никольскай солобуодатын олохтуур туһунан Иркутскай күбүрүнээтэрин ыйааһа-тахсыбыта. Маны официальной докумуон быһыытынан ылынар буоллаһа быйыл Никольскай төрүттэммитэ 160 сылын туолуох этэ. Онно Никольскай улуу нуучча норуотун культурата бастаан кирибит, оройуонна бастакынан сир олоһууга сайдыбыт, тэһийбит миэстэтинэн буолар.

Үксүгэр эдэр суолдсуттар кыргыһыы деталларын чуолкайдааһынынан мунурданаллара, боротуоха уутугар үрүннэр пулеметтара көстүбүтүн дуу, көстүбэтэтин дуу туоһулаһааччылар. Ити барыта уруг суруллан, үөрэтиллэн турар. Ол оннугар бу кыргыһыыга кыттыбыт интернациональнай састааптаах этэрээт байыастарын ааттара чуолкайдана илик. Кинилэр ортолоругар араас омул бэрэстэбиитэллэрэ: нууччалар, украинецтар, латыштар, саха кыһыл дружинниктара бааллара биллэр. Олохтоохтор командир Соколов уонна хас да байыас өлбүттэрин тэлиэгэҕэ тизээн түүн куоракка киллэрбиттэрэ дириллэрэ. Кинилэри Дьокуускайга Марат аатынан болуоссакка көмпүт буолуохтаахтар. Балары чуолкайдаан Советскай былааһы туругурдууга кыттыбыт дьон аатын үйэтитэр буоллар. Бу дэриэбинэҕэ кыһыл партизан П.В. Попов, М.И. Федотов—ревкомовец олонорон, үлэлээн ааспыттара. Кинилэр Улуу Октябрьскай революция 50 сылын туолар үбүлүйүгэр 1967 сыллаахха Советскай былааһы олохтоһунна үтүөлэрин иһин мэтээллэринэн наһараадаламмыттара.

Аһыйах сыллааһыга колхоһу тэрийбит партизан В.Е. Аверинскай унуоһун тракторынан үлтү көтүһүттэрэ үрэллэ сытара көрүөххэ сүөргү. Бу ыччаттар тугу да кэриэстии, сыаналыы үөрэммэтэхтэриттэн тахсыбыта. Олохтоох ыччаты интернационализм, патриотизм, тыһыныгар иитиигэ Никольскай начальнай оскуолатыгар Албан аат хоһун тэрийэр буоллар улахан көдүүстээх буолуо этэ. Манна гражданскай сэриигэ кыттыбыт, Аһа дойду сэриитигэр баран өлбүт дьон хаартыскаларын олохторун историятын түмүөххэ наада. Үс бойобуой Кыһыл Знамя орденнаах Н.Ф. Карелин дойдутугар кэлэ сылдьан Никольскай оскуолатын Шмидтэн кэлэн үөрэнэн бүтэрбитим диэн ахтыбыта. Летчик Карелины Курскай тоһойго көрдөрбүт хорсун быһыытын иһин наһараадалыыр лиһи Д. Петров "Саха сирэ Аһа дойду сэриитин сылларыгар" диэн кинигэтигэр докумуон быһыытынан киллэрбитэ. Н.Ф. Карелин кэнники дьылбатын үөрэтэн сатанар буоллаһына оскуолаһа кини аатын инэрэр эбэтэр кини аатынан анал паартаны олохтуур буоллар кырачааннар аатырбыт байыаннай летчик оскуолатыгар үөрэнэллэринэн, кини паартатыгар олороллорунан дэлэ киэн туттуох этилэр дуо.

Эдэр суолдсуттар бу махталлаах дьыалаларыгар ааспыт историяны сибээстээччинэн, бастатан туран, дьоннол буолалларын умнуо суохтаахтар. Гражданскай сэри, культурнай революция, бастакы колхозтары тэрийии уоттаах—төлөннөөх күннэрин итии салгыһынан тыһыммыт, ааспыт сэри алдьархайын эттэринэн—хааннарынан билбит, эрэйи—кыһалзаны энэрдэринэн тэлбит Никольскай дьоно улам аһыйаан иһэллэр. Итинник дьонтон Намга сэри огдооболоро Мария Иннокентьевна Шапазова, Ирина

Федоровна Сысолятина, элбэх бойобуой наџараадалардаах Филипп Федорович Полищенко, Савва Николаевич Дьяконов, Киров аатынан колхоз председателџ Егор Павлович Иванов ололорлор.

Никольскайга оройуон бастакы стахановецтарыттан биірдестџрџ, Ленинград оборонатын кыттыылааџа Василий Иннокентьевич Охлопков уонна сџрии сылларыгар Партизанна сельсовет председателинџн џлџлџэбит Марфа Дмитриевна Шелковникова кырдыан ололорлор.

Эдџр суолдџуттар бу дџону кытта сџхџргџхџллџрџ наада. Биһиги, 60-с сыллардааџы суолдџуттар, Никольскай сџриитигџр џскадрон политругунан сылдыбыт С. И. Негуляевы кытта кџрсџн баран кџнџммитигџр туох да кџттџннџџи џйыталаспака хаалбышытыттан кџн бџгџнџгџр диџри кџмсинџ саныыбыт. Оџоннџор билигин суох... Ит курдук кџн-дџыл харыстаабат, онон тиџтџйџххџ. Биллџн турар, сџрџхтџх буолар наада. Билџр-кџрџр дџон аџыйаатахтарын ахсын, соччо-бачча биллџр-кџстџр џтџџтџ суох, тџбџнџх дџон албан аатырыахтарын сџп. џчџбуна дџиннџхтик џтыктыыр, сџгџрџйџр дџоммутун џйџтитџрбит оннугар кџлџгџ тџхџриџ этибит. Оройуон, "Комсомольскай" совхоз џччаттара Никольскайга џрџн бандџыыттары џлтџрџтџгџ чџџнџгџр тутуллубут пааматыннџыгы реставрациялыыллара, суругун плитаџа кутан онороллоро наада.

Тиһџџр, хайа мунун, никольскайдар история халын хаарыгар сиик буолан симџлийбит бандџыыттар штабтарыгар, џйџтин моноон бџдџгџрџ эмџбирбит дџиџџџ кулууптанан олоруохтарай? Улуу Октябрьскай революция 70 сылын туолар џбџлџџдџџ кџмигџр сана кулууп тутуллара буоллар бџгџннџ сџрдык олох иһин џхсуспут дџонно џтџџ пааматыннџык ол буолуох џтџ.

Иван БЕРЕЖНЕВ,
"Ленин суола", 1987 с. сџтиннџи 19 кџнџ.

ПАРТИЗАН БАџАРБЫТЫН КУРДУК

џџрџџџ, улахан билиитџ-кџрџџтџ да суох буолар Советскай былааннџ таба џйдџџн, кинини туругурдар туһугар џхсуспуттар сахалартан да џлбџхтџр. Итинник дџоннортон биірдестџринџн Гавриил Васильевич Сивцев буоларын мин тус бџйџбинџн билџбин.

Кини эдџр сааньгар баайдарга хамначыттаабыта. 1917 сыллаахха ыраахтааџы сууларылыыбытын истџн, дџон-сџргџ улаханнык сџргџхсџйбитџ. Хомустаахха хамначыттар соџзтара

тэриллбитэ. Гавриил Васильевич бастакынан онно чилиэнинэн кирибитэ. Дьаданылары баайдары утары охсуууга түмүтэ. Ити союз Хомуустаах нэһилиэгэр улахан суолталаах буолбута.

1921 сыллаахха Г.В. Сивцев аны илиитигэр саа-саадах тутан сана былааны көмүскэспитэ. Кини Киллэм уонна Төхтүр сэриилэригэр кыттыбыта. Гражданскай сэрии бүшпүтүн кэннэ эйэлээх тутууга күүһүн, сатабылын уонна дьобуруун барытын уурбута. Нэһилиэк сэбиэтин тэрийсбитэ уонна онно дьаданылар киирэн үлэлиллэрин ситиспитэ. Сир үллэнигэр актыыбынайдык кыттыбыта. Сана сирдэммит дьаданы бааһынайдар истин махталларын ылбыта.

Тыа сирин олоҕо социализм диэки күнтэн күн аайы хардыылаан испитэ. Табаарыстыбалар, коммуналар тэриллбиттэрэ. ”Чомоорко” коммунаҕа дьону тардыыга үлэлэспитэ.

Бытархай бааһынайдары холбоуктааһын сылларыгар – 1930 сыллаахха – ити коммуна артыалга кубулуйбута. ”Кыһыл партизан” колхозка бырабылыанньа председателинэн 18 сыл устата үлэлээбитэ. Кини үлэлиир сылларыгар бу хаһаайыстыба оройуонна биир бастын артыаллар кэккэлэригэр таһаарыллыбыта.

Хомуустаах нэһилиэгэр оччолорго кыра-кыра 7 колхоз тэриллбитэ. Гавриил Васильевич ити колхозтар салайааччыларыгар сүбэтинэн-аматынан элбэхтик көмөлөһөрө. Кини тыа хаһаайыстыбатыгар социалистическай уларыта тутуулар кыайалларыгар дьиннээхтик эрэнэрэ. Ол сылларга бөдөн колхозтар ордук кыахтаах буолалларын таба өйдүүрө.

Кыһыл партизан баһарбытын курдук колхозтар бөдөнөөн испиттэрэ. Кини үлэлээбит уонна олорбут сирэ билигин совхоз буола кубулуйда. Бу күннэргэ диэри олорбута буоллар Г.В. Сивцев рабочай кылаас чистээх аатын сүгүртэн мунура суох үөрүөх этэ.

И. ШАДРИН, Никольскай.
”Ленин суола” 1968 с. олунньу
13 к.

НИКОЛЬСКАЙ КЫРГЫҤЫТЫН МӨККҮӨРДЭЭХ ТҮГЭННЭРЭ

1922 сыл муус устар 27 күнүгэр Саха сирэ автономияны ылбыта. Ити кэнниттэн тута амнистияны туттуу көңүллэммитэ. Советскай былаас өстөөхтөрө ити кэмгэ түмүллэн Дьокуускай куораты сэриилэн ылар уонна урукку былааһы төнүннэрэр сыалы туруоруммуттара. Онон куорат өстөөх төгүрүктээһиннэригэр

олорбута. Үрүн сэриитигэр кыттыбыг дьон советскай былаас туһатыгар бэринэллэригэр уонна сааларын, сэптэрин ууран биэрэллэригэр этиллибитэ. Амнистиянан босхоломмут дьон дьиэлэригэр төннөллөрө көнүллэммитэ. Ол эрэри итиннэ хамсааһын тахсыбатаҕа.

1922 сыл бэс ыйын 14 күнүгэр (сорох докумуонна 13-гэр дэнэр) Дьокуускай куорат анныгар 4 борохуот кэлбитэ. Уунан 226-с Петроградскай стрелковой полк (2000 кэрингэ киһи), ону таһынан биир своднай этэрээт, ГПУ сэриитин дивизиона уонна атын чаастар кэлбиттэрэ.

Бу полкалар Кыһыл Знамялаах бэнис армия састаабыгар киирэллэрэ. Никольскайга түмүллүбүт советскай былаас өстөөх күүстэрин өрө турааччылар, эбэтэр үрүн гвардеецтар диэн ааттаабыттара. Отгон биһиги өйдөбүлбүтүгэр үрдүттэн "бандьыттар" дэнэр. Онон кинилэри үлтүрүтүү, өндөйбөт гына саба баттааһын сорууга турбута.

Үрүн сэриитэ манна, Никольскайга, хантан кэлэн баар буолан хаалла?

1922 сыл кулун тутар 26-27 күннэригэр кыһыл армеецтар Тулагы нэһилиэгэр Эверстов кыстык сиригэр өрө турааччылары үлтүрүшүттэрэ. Отгон кэлин ыам ыйын 21 күнүгэр Киллэмгэ хордойбут үрүн гвардеецтары кыһыл армия сэриилэрэ кыайбыттара. Итинтэн Тулагы, киллэм нэлэмэн киэн хочото өстөөх былааһыттан олорчу босхоломмота. Дьокуускай тулатыгар тобуоруйбут үрүнгөр баһаам элбэх сэриилэрэ ити икки улахан кыргыһыга хотторон баран, Никольскай дэриэбинэтигэр түмсүбүттэрэ. Никольскайга үрүнгөргө төһө киһи кэлбитэй? Ол туһунан профессор Гаврил Георгиевич Макаров "Северо-Восток России" диэн кинигэтигэр чуолкайдык кэпсиир. Учуонай өссө 1922 сыл олунньу ыйга Никольскайга корнет Коробейников 200 киһилээх тахсан, сэлиэнньэни тула окопа хастарбыта диэн суруйар. Үрдүк сололоох "саха народной армиятын командующайа" Коробейников Намга тахсыбыгын уонна бэс ыйын 21 күнүнээҕи кыргыһыга кыттыбыгын, онтон ончоҕо олорон куоппутун туһунан суруйуута сөбүн эбэтэр хайдагын этэр уустук. 1922 сыл ыам ыйын бүтэһик күннэригэр үрүн гвардеец Коробейников Чурапчыга баара биллэр. Онон ити версия хайдагын ааҕааччы бэйэтэ сыаналыа. Гражданскай сэрии историятыгар бу тиһэх кыргыһы буолуохтаагын билэн, үрүнгөр кыһыл сэриитин күүстээх уот холоругунан көрсөргө бэлэмнэммиттэр. Макаров Г.Г. Никольскай

Иван Яковлевич Строд Гражданской сэрин үс төгүллээх Героя, Саха Чапая. Никольскайга 800 киһилээх Семенов командирдаах үрүг гвардеецтар сэриилэрэ баарын бигэргэтиигэ.

Карл Карлович Байкалов Никольскайдаағы кыргыһы кэмигэр Намга Граф Бизэрэгэр бара. Киһи кыргыһы операциятын былаанын онорбута.

226-с Петроградскай полк гвардеецтара 1922 сыл сааһыгар Дьокуускайга.

Никольскай дэриэбинэтин 1922 съл бэс ыйын 21 күнүгэр көстүүтэ.
Охлопков А.С. түһэриитэ.

1922 съл бэс ыйын 21 күнүгэр кыһыл сэрии кимэн киирэр.
Охлопков А.С. түһэриитэ

Речкин Николай Данилович, 1917–18 сс. 28 Сибирь Стрелковой полкатын 9-с ротатын бастакы взводугар сулууспалаабыга. Киллэм уонна Никольскай сэриилэрин кыттыылааба. Никольскай сэллинньэтин олохтооҕо.

Ефим Иванович Курашов Саха сиригэр 1922 сыл сааһыгар 26-с Златоустовскай дивизия 226-с Петроградскай полк 2-с батальонун командирьынан анаан кэлбитэ. Никольскайдаабы кыргыһыыга билиэн ыылдыбыт “400–500 киһини испиэһэктээн баран, дыэлэригэр ыышытыт”, – дьэбитэ.

Диодор Никитич Сивцев. 226-с Петроградскай полк разведчика, Никольскайдаабы кыргыһыны кыттыылааба

Николай Андреевич Лукин Нам Бөтүгү нэһилиэтин олохтооҕо, кыһыл дружинник, 226-с Петроградскай полк разведчика. Никольскайдаабы сэри кыттыылааба.

1922 сэл бэс ыйын 21 күнүгэр элбэх хаан тохтуулаах кыргыһыы түмүгэр Никольскай дэриэбинэтэ босхоломмота. Өрө турааччылар үлтүрүтүллүбүттэрэ уонна билиэн ыһыллыбыттара. Ити кыайыы чизэнигэр бу үс өргөс пааматынньык туруоруллубута.

Өйдөбүһүнүк мэнэ таас 1997 сэл бэс ыйын 22 күнүгэр Никольскай дэриэбинэтигэр республика эдэр интеллигенциятын инициативатынан уонна общественность кыттыгытынан туруоруллубута. Көңүл көмүллүбэт, мэнэ таас дьону иллээх буолууга, аһыныгас санааба ыһыра, сирдии туруоҕа.

кыргыһыгыгар өстөөх күүстэрэ 1000–1500 киһилээхтэрин бигэргэтэр. Оттон исторической наука доктора Г.П. Башарин "Общественно–политическая обстановка в Якутии в 1921–25 годах" – диэн монографиятыгар 300 үрүн саллаата баара диэн суруйар. Сибииргэ уонна Саха сиригэр албан аатырбыт кыһыл командир Иван Яковлевич Строд "В Якутской тайге" диэн кинигэтигэр 1000 үрүн саллаата баарын туһунан этэр. Онтон кыһыл партизан Николай Андреевич Лукин Семенов диэн командирдаах 800–чэкэ киһилээх этэрээт саба бүрүүкээн ололорбута"–диэн ахтар. Онон Саха сиригэр гражданскай сэрии историятын кичэйэн үөрөспүт уонна суруйбут Макаров Г.Г., Башарин Г.П., Строд И.Я., ону тэнэ бу кыргыһыга кыһыл сэрииниттэрин Дьокуускайтан сирдээн таһаарбыт Лукин Н.А. үрүниэр бу тигэх улахан кыргыһыларыгар төһө киһилээхтэрин туһунан тус–туспа чэхчылары көрдөрөллөр. 226–с Ленинградскай полк байыаһа Бурков Л.И. 1000 киһи баарыгар сөбүлэхэр.

1922 сыл бэс ыйыгар Никольскайдаагы кыргыһы профессор Г.П. Башарин бигэргэтэрин курдук, Саха сиригэр гражданскай сэрии историятыгар саамай улахан хаан тохтуулаах собууһа буолбута. Онон Никольскай дэриэбинэтэ үрүн гвардеецтар хотугу бөбөргөтүнүүлэрин киининэн, бөбө кириэспэнинэн буолбута. Дьэ ол иһин манна үрүн сэриитин үлтүрүтүү олус улахан суолталаммыта.

Аны маннык боппуруос күүрэйэн тахсар. Бу кыргыһыга төһө киһилээх кыһыл сэриитэ кыттыбыт? Биллэрин курдук Соколов командирдаах 226–с Петроградскай полк, Савицкай командирдаах 7–с оһуобай этэрээт, өссө хойутуу соҕус 230–с полк сэриилэрэ собурууттан кэлбиттэрэ. Саха сиригэр баар чаастар стрелковай полкаҕа түмүллүбүттэрэ. Итинэн Саха сиригэр 3000 саллаат, офицер састааптаах 226–с Петроградскай полк тэриллибитэ уонна артиллерийскай орудиенан, ыраах тэбиилээх пулеметтарынан, бинтиэкэлэринэн сэбилэнэн, кыһыл армия бу чааһын күүһүн–күдэҥин сураҕырдыбыттара, хотторбот холорук онорбуттара. Учуонайдар этэллэринэн ити улахан күүс сороҕо эрэ бу кыргыһыга кыттыбыта.

И.Я. Строд суруйарынан биир батальон сатыы сэрии, кавалерия эскадрона, ону таһынан Карл Байкалов командирдаах анал оноһуулаах куйахтаах 100 киһилээх борохуот өрүһүнэн Граф Биэрэгэр тоһуйа барбыта. Оттон Г.Г. Макаров: "Полк икки батальона саха партизаннарын кытта холбоһон уонна сэрии атын чаастара, ону тэнэ ЧОН рота кэрингэ кыттыһыны ылбыта", – диэн этэр.

Г.П. Башарин этэрэ өссө чуолкайа суох курдук көстөр: "Петроградскай полк 150 кавалеристара уонна аттаах сэрии (хаһа биллибэт), ону тэнэ Карл Байкалов быраата Жарных (Некунде) 120 киһилээх кавалерията". Онтон Николай Андреевич Лукин: "Бинниги

этэрээппит 120 киһилээх кавалерия, 300 ыстыыктаах пехота”, – диэбитэ.

Ити курдук Никольскайдаагы кыргыһыга төһө киһилээх кыһыл сэрнитэ кыттыбыта бачча дьэн этэр уустуктаах. Тоҕо биллибэттэй?” – дьэн ыйытыыга манньык эппиэти ылыахпытын сөп.

Никольскайдаагы кыргыһы туһунан полк штабын сведениета оноһуллубатах. Онон биирдиилээн дьон быстах бэлиэтээһиннэригтэн ураты бу кыргыһы туһунан сиһилии ырытан суруйуу оноһуллубатах. Никольскайдаагы кыргыһы операциятын былаанын Соколов, Байкалов иккиэн эрэ онорбуттарын туһунан Г.П. Башарин үөһэ ахтыллар кинигэтигэр, оттон Г.Г. Макаров Байкалов, Соколов уонна Д.Н. Сивцев онорбуттарын туһунан этэллэр. Учуонай Г. Г. Макаров бигэргэтэрэ сөптөөх курдук. Собурууттан кэлбит командирдар сирин уоту, дьону – сэргэни хайаан билэ, охсуохтарай? Былаанна көстөрүнэн, кавалерия түргэн кимэн кириитинэн өмүтүнэрэн саба түһүү буолуохтаах. Ол даҕаны улахан кистэлэнгэ тутулубут.

1922 сыл бэс ыйын 21 күнүн сарсыардатыгар кыһыл этэрээт, үрүн гвардеецтар тиһэх улахан бөһөргөтүнүүлэрин, Никольскай дэриэбинэни атаакалаабыта. Кимэн кириин былаана олохтоох дьон көмөлөрүнэн олус кичэйэн уонна таба оноһоллубута көстөр. Г.П. Башарин Никольскай тулатынаагы сир географическай балаһыанньатын чинчийэн, үөрэтэн баран, Байкалов уонна Соколов онорбут былааннара сөптөөбүн бэлиэтэбитэ. Дэриэбинэни атаакалааһын былаана манньык этэ: кыһыл этэрээтэ дэриэбинэ хоту уонна собуруу өттүгтэн тэннэ сыһа кимэн кириэхтээхтэр. Хотуттан Соколов командирдаах кавалерия, собурууттан пехота. Дэриэбинэ илин өттө үрдүк туруору биэрэктээх Өлүөнэ өрүс биир улахан ойбоос салаата. Кыһыллар үрүннэри: ”Бэринин, хааны тохторуман”, – диэбиттэрин анараанньылар ылымматахтарын туһунан этии баар. Парламентарийдары ыттан кэпсэтии ытыллыбатаагы сорохтор бигэргэтэллэр. Соколов кавалерията бөтөрөнүнэн атаакалаан кирибитэ кырдык. Оннук былааннаах командир өстөөхтөрүн кытта кэпсэтэ, тупса сатаабатаҕа чуолкай. Онон Соколов кавалеристара мьраан аннынаагы хочону эргийэ көтөн кэлэн, Нам – Дьокуускай суолун быспытгара уонна Хамаҕатта дэриэбинэтин арбаа өттүнээҕи чаранна саспытгара. Итинэн өстөөх Конта Кириэс диэки куотар суолун бүөлүү түспүттэрэ.

Бэс ыйын 21 күннээҕи сарсыарда эрдэ, дьон өссө да утуя сыттахтарына, чуумпуну уйгуурдан, атааканы куораттыыр суол собуруу өттүнээҕи этэрээт саҕалаабыта. Онно даҕаспытынан кавалерия чабылданньы түргэнинэн Куонга Кириэс диэкигтэн кимэн кирибитэ.

Кырдыаҕас партизан Н.А. Лукин кимэн кириин сарсыарда 8 чаастан саҕаламмыта диэн кэпсиир. История чаччылары этэллэринэн саба түһүү хаһан баҕарар, үксүн сарсыарда эрдэ саҕаланар. Артиллерийскай орудие уонна пулеметтар ыгыталааһыннарыттан үрүннэр ортолоругар булумахтаһыы, буккуллуу буолбута. Ол гынан баран артиллерия ыгыталаабыгын сорох историктар билиммэттэр. Николай Лукин: "Пушканын биһир дьэ муннугун тоҕо ыһыһыт", – диэн билинэр. Муннуга тоҕо ыгыллыбыт, алдыаммыт дьэ дэриэбинэ согуруу өттүгэр баара. 1943 сыл сааһыгар детдом иитиллээччилэрэ онно тийэн концерт көрдөрбүпүт. Мин маннайгы кылааһы бүтэрбит уолчаан хоһоон аахпыһын өйдүүбүн. Өстөөх сороҕо арҕаа ойуур диэки куоптут, аҕыйах ахсааннаахтара атынан Куонга Кириэс диэки ойуштуттар. Кинилэр ортолоругар үрүн этэрээтин командири Г.Л. Семенов баара биллэр. Кыһыл сэрии күүстээх кимэн кириитин түмүгэр дэриэбинэ төгүрүктээһингэ кириэн икки уот ортотугар буола түспүтэ. Аттаахтар тэтимнэрин ыһыктыбакка, окуопалары үрдүлэринэн ойуштуттара. Кыргыһы 3 чаас кэрингэ барбыта. Ол түмүгэр Никольскай дэриэбинэтэ бүтүннүү кыһыллар илиилэригэр кирибитэ.

Уруккуттан билингэ дьэри Никольскайдаағы кыргыһыга кыһыллар уонна үрүннэр өттүлэриттэн төһө киһи өлбүтэй диэн боппурос кими баҕарар интэриэһиргэтэр.

Георгий Прокопьевич Башарин манна үрүн сэриитигэр 300 киһи баара диэбитэ, онон адьас аҕыйах киһи өлбүтүгэр итэҕэйбитэ чаччы. Ол эрээри кини И.Я. Строд бу кыргыһыга 400 үрүн киһитэ өлбүтэ диэбитин оччо-бачча утарбатах Г.Г. Макаров суруйарынан Карл Байкалов: "Өрө турааччылар анаардарын кэрингэ кэрдилибиттэрэ. Буулдыа таптаран өлбүттэрэ уонна ууга тимирбиттэрэ" – диэн билимит. Онтон Саха сиригэр гражданскай сэрии историятын үөрэтэр историческай наука кандидата В.И. Пестерев 60 үрүн өлбүтүн туһунан "Саха сирэ" хаһыакка суруйда. Ол эрээри кини кыһыллары Ракитянскай диэн командир салайбыта дьирэ сыһа. Докумуоннарга барыларга Соколов диэн суруллар. Кыһыл сэриитин Дьокуускайтан сирдээн таһаарбыт Николай Андреевич Лукин суруйар: "Миһин Намы билэрим быһыыгынан Петроградскай полка сэриитигэр сирдэтинэн анаабыттара. Командирбыт Соколов диэн этэ, бэртээхэй нуучча киһитэ этэ". Бу кыргыһыга сирэй кыттыбыт Д.Н. Сивцев 130 үрүн саллаата өлбүтэ диэбит. Онтон Н.А. Лукин 70 киһи өлбүтүн туһунан этэр. И.И. Бережнев 1987 сыл олунньу 19 күнүгэр "Ленин суола" хаһыакка "Умнуллубат сыллар туһулар" диэн ыстатыйатыгар бу курдук суруйар: "Буденовка бэргэнэлээх дьон шашкаларын күн уотугар кылбаныһыгынан нөрүс гынаахтарын

ахсын сүүрэкэлэнэ сылдыар дьон биир-биир суол быылыгар налынан хаалан истилэр. "Өссө ааҕа түһүбүн: "Төттөрү-таары ампаалыктаһа сылдыар үрүннэр сылбах курдук охтубутунан бардылар".

Отгон салааны туораан иһэр дьон туһунан: "Буулдһа табыллан, боллох курдук, онно-манна хаалан истилэр". Итини таһынан Иван Иванович Максим пулеметтах тачанка ытыалаан чачайа-чачайа өрө татакалаан элбэх киһини өлөрбүтүн туһунан суруйар. Онон бу кыргыһыга төһө киһи өлбүтэ билигин да чуолкайа биллибэт. Хаһан эрэ докумуон эбии көһүннэҕинэ историктар быһааралларыгар эрэнэбит. Ол да буоллар манньыгы этиэххэ сөп. Саха сириг сөбилэниилээх күүстэрин командующайа Карл Байкалов бу кыргыһыга 500 киһи өлбүтүн, биир оччо киһи билиэннэ түбэспитин бигэргэспитэ. Курашов билиэн түбэспит дьону барыларын суруйан, учуоттаан баран дьиэлэригэр ыһпытын курдук суруллар. Ити версия киһини соччо итэһэспэт. Офицердартан биир да киһи билиэн түбэспэтэх.

1922 сыл бэс ыйын 25 күнүгэр "Ленский коммунары" хаһыат: "Бу кыргыһыга кыһыллар 6 киһини өлбүтүнэн, 5 киһини бааһырбытынан сүтэрбиттэр", - диэн суруйбут. Сүтүк итиччэ эрэ дуо? - диэн ыйытарга сөп эбит. Байкалов итини манньык быһаарар: "Өмүтүннэрэн саба түһүү, харса-хабыра суох кимэн кирири уонна түргэн туттуу өрө турааччылары салытыннарбыта", - диэн. Итинник буолуон сөп. Утарылаһар кыагы биэрбэккэ өрө сүүрдэн кирири, уолуйууну, куттаньыны таһаарбыта. Сорохтор, бука, бөдөн боруода сылгылары көрөн турбут буолуохтаахтар. Ол түмүгэр кыһыллар 11 киһи сүтүктэммитэ чаччы буоларыгар тийэр. Мин санаабар, үөрэбэ суох, албынна түбэспит сахалар хааны тобуохтарын да кэрэйдэхтэрэ. Соколов кавалеристара сааларын быраһан, мээһэ сүүрө сылдыар дьону саабыланан кэрдэн, атынан тэбистэрэн өлөрбүттэрэ кырдык. Саха сириг сөбилэниилээх күүстэрин кылаабынай командующайа бу кыргыһыны бэйэтинэн салайбатаһа өйдөмөт. Кини Граф Биэрэгэр куотан кэлиэхтэрэ диэн тоһуя барбыт. Үгүс ахсааннаах үрүн сэринтэ тоһуоруйбут сиригэр кыргыһыны 1922 сыл бэс ыйын 14 күнүгэр эрэ борохоттан түспүт киһиэхэ итэҕэйэ охсубуттара. Соколов командир биһиги Сахабыт сиригэр аан бастаан үктэммитэ. Онон кини саха дьонун олоһун-дьаһағын, сириг-дойдугун, быһылытын-майгытын хантан билэ охсуой? Хата кинини эрэллээх дьон сиригэр таһаарбыттар. Байкалов ааһа да бардар сэриниттэрэ харса суохтарынан, өлөрөрүнэн үлүһүйбүт дьон эбиттэр диэн санааһа кэлэҕин.

Итини билиэн Карл Байкалов 5-с армия командованиятыгар телеграмма ыһпыта. Ол ис хоһооно манньык: "Петроградская полк

Ити курдук улуу нуучча норуотун уонна бырааттыы советскай норуоттар көмөлөрө Саха сирин үлэнииттэригэр эйэни итиэннэ социалистическай тутул үлэтин сағалыыры хааччыйбыта.

Леонид Иннокентьевич БУРКОВ,
226-с Петроградскай полк этэрээтин байыана,
Никольскай сэриитин актыыбынай кыттыылааҕа.

И. Я. СТРОД – БЫҔААРЫЫЛААХ ОХСУУ

Бу операцияны ыгыты 226-с полк командира Соколовка сүктэриллитэ. Биир батальон сатыы сэриилээх, кавалерия эскадрону хамаандалаабыта, кинини икки орудиелаах куйахтаах борохуот арыаллаабыта. Үрүннэргэ бэринэллэригэр этиллибитин ылымматахтара. Ити кэннигтэн кимэн кириин сағаламмыта, үс чаастаах кыргыһыга Никольскайы ылбыта. Өстөөххө олус улахан хотторуу буолбута. Үрүннэр 400 киһини өлбүтүнэн уонна араанһа буолбутунан, биир оччо киһи билиэннэ түбөһэн, улахан сүтүктэммиттэрэ. Аҕыйах ахсааннаах киһи куопута. Бу урусхаллааһын кэннэ үрүн бандьыттар куораттан тэскилээбиттэрэ уонна паникаҕа кириэн Амма диэки күрэммиттэрэ. Петроградскай полк икки батальона кинилэри экирээпитэ. Ракитянскай командирдаах этэрээт Охотскайдыыр суолунан, Курашов биир батальон сэриилээх Аян пордугар тийээрдии барбыттара.

САХА СИРИГЭР ГРАЖДАНСКАЙ СЭРИИ ИСТОРИЯТЫГАР САҔА КОНЦЕПЦИЯ НААДА

Советскай былаас сылларыгар, биһиги республикабытыгар тахсыбыт кинигэлэр билигин да элбэх билиини бизэрэллэр уонна бэйэлэрин научнай суолталарын сүтэрэ иликтэр. Холобура, 1950-60 сыллардаахха "Саха сиригэр былаас иһин охсуһуу" - 4 кинигэ. Итилэр билигин да историческай суолталарын сүтэрэ иликтэр. Кыһыл Армия кэккэтигэр сылдьан сэриилэспит К. К. Байкалов, И. Я. Строд уонна партийнай, политическай салайааччылар П. А. Слепцов, М. К. Аммосов, И. Н. Барахов, С. Аржаков, Д. Жиркова уонна да атыттар ахтыылара бааллар.

кыттыны ылбыттара. Мэнэ тааһы туруоруу тобо оноһулларын туһунан Шамаев И.И., Пестерев В.И., Луковцев В.Н., баар дьонно сиһилии кэпсээн өйдөспүттэрэ. Мероприятие тохтоон хаалыах курдук буола-буола сыалын ситгиспитэ. Мэнэ тааһы туруорууга Потапов Г.С., Бережнев И.И., Кривошапкин Г.И. өйдөтөр уонна тэрийэр үлэни ыһпыттара.

Мэнэ тааһы туруоруу, үйэтитии бэс ыйын 22 күнүгэр күнүс буолбута. Онно улуус үгүс дьоно кэлбиттэрэ. Манна абаран-сатаран туран тыл эппиттэрэ: Шамаев И.И., Луковцев В.Н., Алексеев Е.Е., Попов Б.Н., Иванов М.С.-Багдарыын Сүлбэ, Алексеев М.П.-Дапсы, Нам улуунун баһылыгын бастакы солбуйааччы Иванов Е.Е., журналист Николаев И.Н.-Уххан, Охухай Уйбаан, бааһынай хаһаайстыбатын салайааччыга Бережнев И.И., нэһилиэк баһылыга Потапов Г.С., улуус бочуоттаах гражданина Кривошапкин Г.И. о.д.а.

Сыллар ааһыахтара, бу мэнэ тааһы туруоруу мээнэбэ буолбатаһын, сырдык, өркөн өйдөөхтөр онорбут дьыалалара таах хаалыа суохтааһын, кинилэр бэрт ыраабы өтө көрөр киэн кэскиллээх дьон сөптөөх быһаарыһаларын туһунан номох кэнэбэс даһаны дьонтон дьонно, көлүөнэттэн көлүөнэбэ тэнийиэбэ. Чолбон сулус буолан суол ыйарды сандаара тыгыһа. Өрүү даһаны кимнээх эрэ манна кэлиэхтэрэ уонна Мэнэ Тааһы эргийэ хаама сылдьан:

Күн киһитэ көмүскэс,
Айыы киһитэ аһыныгас.
Өлөрү кыайбыт – өлбөт,
Көнүл – көмүллүбэт
– диэн ааһыа уонна дирин санааһа ылларыа.

Георгий КРИВОШАПКИН.

НИКОЛЬСКАЙЫ ЫЛЫЫ

Мятежниктар Никольскай сэлиэннэтигэр бөһөрөгөтүммүт хотугу группаларын үлтүрүтүү туһунан 1922 сыл бэс ыйын киэһэтигэр Петроградтан сана кэлбит этэрээт сэрһиниттэрин сүбэлэһиилэрэ буолбута.

Сэриилэһии былаанын мин Соколовы кытары биһигэ огорсубутум. Сэрии былаанын сүрүн туһаайыһытынан өстөөбү соһутан төгүрүйэн ылыы уонна өстөөх бөһөрөгөтүммүт позициятын кавалериянан атаакалааһын иттиэнэ кинини окуопатыгар эбэтэр бөһөрөгөтүнэ сыгар сиригэр ыган, хаайан үлтүрүтүү этэ.

Никольскайы ылыыга 150-ға чугаһыыр кавалеристар Петроградскай полк аттаах пехотата, үс "лойсалаах", икки "шошалаах", маны кытта Жарных эскадрона 150 кihilээх, икки "лойсалаах", икки "шошалаах" анаммытгара. Оттон уопсай хамаандалааһын Соколовка соруулуллубута. Өскөтүн кавалерийскай атаака табыллыбат, Никольскайы кыайан ылбат түбэлтэлэригэр Соколов Киллэм гарнизонун бүтүннүүтүн бэйэтин сэриитигэр холбуохтааға. Маны таһынан Лена устун боруонньалаах борохуот таннары устубута, киниэхэ сүүстэн тахса сэриинитгэр тиэллэн испиттэрэ, итиннэ үс станковой пулемет, икки полевой орудие баара (палубаға турар икки орудиегтан ураты). Борохуотунан уопсай хамаандалааһыны бэйэбэр ылынан тураммын барсыбытым.

Сэлиэннээҕэ саһан кирири Саха сирин сайынны түүнэ олус сырдыга бэрт буолан кыаллыбатааға. Ол иһин Соколов Никольскай көстөрүн кытары Дьокуускайтан кэлэр суолга (мятежниктар фроннарын утары) аттаах пехотаны хаалларан оһон аралдьытан туран, сорох сэриилэрин илдьэ дэриэбинэни икки өттүнэн төгүрүйэ барбыта. Өстөөх ыта да сыһытын үрдүнэн аттар төкөрөн сэлиилэринэн төгүрүйүү наһаа түргэнник ытыллыбыта. Дэриэбинэни төгүрүйүү эмискэччититтэн, түргэнигтэн уонна харса-хабыра суоҕуттан, мятежниктар маньык буолуохпут диэн өйдөөн көрбөтөх алдьархайдарыгар түбэспиттэрэ, оһон адьаһын түн-тан барбытгара, онтукалара кэлин барылара уй-май буолууларыгар тириэрдбитэ.

Атаакальыр этэрээт дэриэбинэни төгүрүйээт, кини диэки уун утары ыстаннарбыга, оһоһоһор окуопалары үрдүлэринэн ойушуттара, пулемет уйаларын үлтүрүшүттэрэ. Оттон сорох кавалеристар окуопалары ыраастыы төттөрү ойушуттара, оттон сүрүн күүс дэриэбинэ ортотугар кирибитэ, онуоха мятежниктар ат үрдүгэр түһэ-түһэ куотан барбытгара. Петроградскай полк кавалеристара куотан эрэр мятежниктары сотору ситэ баттаат саабыланан кэрдибиттэрэ. Өстөөх өһөс буолан биэрбитэ, биһиэннэрин кэннилэриттэн онтон-мантан, ити-бу муннуктан ытыалыы сыһыттарга, сүгүн-саһын бэринэн биэрбэтэхтэрэ, ол иһин кавалеристар иннилэригэр түбэспити кыдьйарга тийибиттэрэ.

Мятежниктар үгүс өттүлэрэ төгүрүктээһинтэн кыайан тоһо көтөн тахсар кыахтара эһтэн, дэриэбинэ илин өттүнэн өрүс боротуохатыгар кириэннэр симиллибиттэрэ, ол эрээри манна кавалеристар буулдьалара суптурута көшпүттэрэ, үгүс сатаан харбаабат сахалар ууга былдьаммытгара. Бири тылынан эттэххэ, бэрэбиэркэлэммит түмүгүнэн, мятежниктар анардарыгтан ордуктара кэрдилибитэ, буулдьаттан өлбүттэрэ уонна ууга тимирбиттэрэ.

Итингэн ордубутгара кутуйах курдук хойуу талах быһыыгар сөрүөстүбүттэрэ.

Соколов "тосторун биэрэрин" уонна соһуччу киирэрин мэхэйдээбэт наадаттан борохуот сэрии бүһпүтүн кэннэ биэрэккэ тиксибитэ (автор "мин умнубуппун быһыылаах, борохуот Граф Биэрэгэр тиксибитэ"—диэн Старостин ахтытыын кытары сөбүлэтэр. Тылбаасчыт). Кыһыл армеецтар арыыларга хас да үөр аттар харабылланан туралларын буланнар тутан ылбыттара.

Никольскай сэриитэ большевиктар баай-тойот үөрүн, тириилэрин харыстанар, киһи кизэбиттэн тахсыбыт, талбыттарынан күөдүлгэхтээн сылдыбыт мятежниктар курдук буолбатахтарын, Советскай былаас итилэртэн олох атын үтүө кэскиллээгин көрдөрбүтэ.

Никольскайга буолбут сэриини "Ааспыт хомолтону" санатар "хабараан хамсаныы" диір сорох национальнай интеллигенцияны өссө ахтыбакка да туран, Никольскай сэриитин "наһаалаан кыдыйыы" диір партиялаах дьоннор куоластара иһиллэн барбыта ("Ленский Коммунар" хаһыат 1922 с. от ыйын 8, 9, 15 к. нүөмэригэр "Халбаннааһыны тохтотуохха" диэн мин ыстатыйабын көрүң). Бу сэриини табатык сыанальыр уонна сырдатар наадаттан хас да мунһахтары ыгытарга тийиллибитэ.

Мятежниктар хоту группаларын тобоҕо Нам хотугу өттүнэн Лена унуоргу өттүгэр туораабыта уонна кинилэр кыайтаран суланан-кэлэнэн тийиилэрэ, сорох "народнай армияны" аймаабыт эрэ буолбакка, бүтүн "убаластаабы управление" итиннэ Коробейников "армиятын" уйатыгар ууну киллэрбитэ. Сотору хотугу группа "үрүк-түрүк" өттө кэлээтин кытта Чурапчытаабы чөмчөкөлөр "илин куотуохха" диэн быһаарыммыттара.

Никольскайы ылыы кэннитэн Дьокуускай куорат чугаһынаабы Лена ханас биэрэгэ мятежниктартан толору ыраастаммыта дииргэ сөп этэ. Дмитриев баандатын кыра группата дьизэлэригэр тарҕаһан, инэн-сүтэн хаалбыта. Ол эрэри ити баанда кимнээхтэрин-ханныктарын билии уонна тинһээр тийэ эһии ГПУ органнарыгар соруудахаммыта...

К. К. БАЙКАЛОВ.

Никольскайга үрүннэри үлтүрүтүү 43 сыла туолуутугар

ААРА АЙАННА

(Кырдыбас партизан Николай Андреевич Лукин кэпсээниттэн)

Төгүрүччү чээл күөх. Чугас кэбэлэр куоталаспыт курдук этэн чоргуйаллар. Хомустаах мыраанын түһүүтүгэр тийибит. Нам хотоол нальыга, Лена киэн иэнэ, бөлөх-бөлөх үүммүт талахтар, хатыннар сэбирдэхтэрэ күн уотугар үрүн көмүс буолан хайа да бэйэлээх уруһуйдуйт сатаан онорбот хартыыната буолан кестөллөр.

Автобуспут улаhana, сырдыга, оложо сымнабаһа киһи айаннаатар айаннаан иһиэх курдук. Пассажирдар үксүлэрэ оҕолор. Суумкалаахтар. Көрдөрө-нардара сүр, туристар быһыылаах. Арай инники миэстэбэ манан баттахтаах, нууччалыы кытархай баттахтаах кырдыбас оҕонньор олорор.

- Ханналаан иһэбит, оҕолоор? – диэн оҕонньор ыйыттар.
- Намга, Намы көрө иһэбит, – диэн хас да куолас тэннэ эпизеттиир.
- Дьэ сөп, үчүгэйдик көрүң-билиң. Хантан сылдыбыт?
- Амматтан, – дэһэллэр оҕолор.

Саната суох олоруу. Амма диэн тыл оҕонньор ааспыт олоҕун санатар. Чакыр, Абажа сэриилэрэ... Ити бэрт өрдөөбүтэ этэ. Отгон быһыл аммалар Намы кытта куоталаһаллар. Соторугаабыта дуогабарга илии баттамыта. Аны билигин оҕолор иһэллэр.

- Оҕолоор, сотору Никольскай диэн сир кэлиэ, – оҕонньор кэпсиир. – Мин 1922 сыллаахха Амматтан киирбитим. Ити сыл 226-с Петроградскай полка сэриилэрэ Саха сиригэр кэлэн Колчак армиятын тобоҕун үлтүрүшүттэрэ.

Ити икки ардыгар тохтобул буолар. Оҕолор кырдыбас партизан Николай Андреевич Лукины ортолоругар аҕалан олордоллор.

- Бу Кыһыл Сыыр диэн "Нам" совхоз киинэ. Урут биир танара дьибэтэ, уонча балаҕан бааллара, – диэн кэпсээнин салгыыр. – Үрүннэр Никольскайга штабтанан олорон ол бэс чагда саҕатыгар окуопша хастан кыһыллары тоһуйаллара. Семенов диэн командирдаах 800-кэ киһилээх этэрээт Намга саба бүрүүкээн олорбута. Кыра-дыаданы кыа-хаанын тохпуттара.

Миигин Намы билэрим быһыытынан, Петроградскай полка сэриилэрингэр сирдьитинэн анаабыттара. Командирбыт Соколов диэн бэртээхэй нуучча киһитэ этэ. Биһиги этэрээппитигэр 120 саабылалаах кавалерия, 300 ыстыыктаах пехота, хас да пулемет, биир пушка бааллара. Биһигиттэн ураты икки борохуотунан тахсан Граф Биэрэгэр түһүөхтээхтэрин истэрбит. Аммосов бэйэтэ тахсыһар диэн кэпсээн эмгэ баара.

Дьэ, Никольскай ити көһүннэ. Былыр бурдук ыһыыта манна сағаламмыта. Билигин Ленин аатынан колхоз биригээдэтэ, эмиэ остуоруйалаах сир. Ити киһи унуохтаах сиргэ чочубуна турара. Ол томтору өйдөөн кэбиһэбин. Ити туспа кэпсээннээх.

Автобус тохтобул онорор. Сорохтор түһэллэр, аҕыйах киһи Намнаары киирэн олоролор. Оҕолор уна-ханас өттүлэрин одуулаһаллар. Кинилэр урут даҕаны итини истэр этилэр. Ол өйдөбүллэрин чөлүгэр түһэрэ сатыылар.

– Биһиги этэрээппит Кыһыл Сыыртан икки аны хайдыбыта. Сорокпут – Никольскайы төгүрүйэн өстөөҕү үлтү охсуу, – кэпсээн эмиэ салҕанар. – Аттаах сэрии мыраан аннынан Арыы Тииккэ тийиэхтээх. Олор саа, саабыла күүһүнэн Никольскайтан Намна куотар өстөөҕү тоһуйуохтаахтар.

Оттон пехота суол икки өттүнэн иннин диэки айаннаабыта. Разведка чуолкайдьк үлэлиирэ. Олохтоохтор даҕаны кыһыллары өйүүллэрэ. Никольскай олохтоохторун мыраан анныгар көһөрөн баран үрүннэр сэриилэхэргэ бэлэмнэммиттэрэ биллибитэ.

1922 сыллаах бэс ыйын 21 күнүгэр Никольскай сыаптаммыта. Оҕолоор, Арыы Тиит диэн бу. Өстөөх аймаммыта биллибитэ. Сарсыарда 8 чаас сағана биһиги дьоммут били булгунньахха кыһыл былаах аспытгара. Үрүннэр саанан, пулеметунан ытыалаан тоһуйбуттара. Оччоҕо биһиги эмиэ ытыалаабыппыт. Пушканын бири дьэ муннугун тоҕо ыппыппыт. Онно үрүннэр өссө ыксаабытгара. Куотарга соруммуттара.

Үс чаастаах сэрии кэнниттэн дэриэбинэҕэ тоҕо анһан киирбишпит. Үрүннэр командирдара Семенов ханас илиитин тоһуттаран баран мүлчү туттаран Нам диэки куоптут этэ. Сэттэ киһини билиэн ылбыппыт. Кыргыһыыга 70-тан тахса киһи өлбүт, элбэх киһи куотаары ууга түспүттэрэ биллибитэ. Сэрии сэбигэр да балаҕча тиксибишпит.

Никольскай сэриитэ кыһыллар кыайыларынан түмүктэммитэ. Ол киэһэ 8 чаас сағана этэрээт Намна тийибитэ. Үрүннэр тобохторо иккис Модукка куоптут этилэр, – диэн оҕоньор кэпсээнин түмүктүүр.

Автовокзал. Айан дьоно тус-туспа хайысханан дьэилииллэр. Николай Андреевич олодор сиригэр Бөтүннүүр. Оҕолору “кэлэ сьдыаарын” – диэн ыңыраар. – Хайаан да тийиэхпит, – дэһэллэр оҕолор.

П. СИВЦЕВ,
“Ленин суола” хаһыаттан.

НИКОЛЬСКАЙДААҒЫ КЫРГЫҢЫ

Намга тахсар этэрээт разведчиктара Нам сиригэр бандьыт тулпуттара, сорохторо олохтоох дьон буолан кубулунаан ыалларга киирэн кэпсэтиспиттэрэ. Оттон өстөөх туоҕа-ханныга биллибитэ. Этэрээт Үөдэй сиһин туораан, Хомуस्ताах мыраанын анныгар кэлэн баран икки аны хайдыһар. 120 киһилээх Жарных кавалерийскай эскадрона мыраан аннынан, Хамаҕатта Арыы Тиитин хоту өттүнэн, Никольскайы хоту өттүнэн төгүрүйэр соруктаах барбыта. Бу бөлөҕү Лукин Николай сирдиир. Оттон сатыы этэрээт, Петроградскай полк аттаах пехотата, орудие айан суолун икки өттүнэн кэлэн Никольскай дэриэбинэтигэр ыраахтан сыаптаан киирэр соругу ылбыттара. Бу бөлөҕү Кривошапкин Афанасий сирдээбитэ.

1922 сыл бэс ыйын 21 күнүгэр Никольскай сыаптаммыта. Өстөөхтөр ортолоругар төттөрү-таары сүүрүү элбээбитэ. Сарсыарда 8 чааска кыһыллар этэрээттэрэ булгунньахха кыһыл былааҕы таһаарбыттара. Онно үрүннэр туох да бэлиэни биэрбэтэхтэрэ. Хата, саанан, шоша пулеметтарынан ыгыалаан барбыттара.

Кыһыллар артиллерийскай уоту аһаллар. Снарядтар сорохторо ситэ тийбэккэ ириэнэх хара буору, бадарааны өрүтэ ыһыахтыһаллар. Кинилэр эстэр ньиргиэрдэрэ ой дуораана буолан ыраахха диэри энсиллэ дуораһыйар. Пушка снарядтара улам чугаһаан дьиэлэргэ, окуопаларга түһэн эстэллэрин кытта туох да ааттаах кыайан тулуйбат аймалҕана буолар.

Ити кэмгэ кыһыллар сэриилэрэ Никольскайга харса суох тоҕу анһан киирэллэр. Уолуйбут, куттаммыт өстөөхтөр бастаан саанан, пулеметунан бэрээдэгэ суох ыгыалаһаллар. Оттон дэриэбинэ хоту өттүнэн Намга куотаары гыналлар. Кыһыллар куотан иһэр бандьыттары шашканын кэрдибиттэрэ, ыгыалаабыттара. Элбэх бандьыттар чүөмпэни туораары ууга өлбүттэрэ. Командирдара Семенов улаханлык бааһыран баран, адьас ыкса кытыһынан, хара сыыр күлүгэр сөрөнөн оночонон устан куоппута. Үс чаастаах хааннаах кыргыһы бандьыттар букатыннаахтык хотторууларынан түмүктэммитэ.

Кинилэр 400-кэ киһилэрэ өлбүтэ. Ууга түспүтэ, бааһырбыта. Элбэх киһи билиэн ылыллыбыта, сорохторо куоппуттара. Бу сэриигэ үрүннэртэн элбэх сэп-сэбиргэл ылыллыбыта. Кыһыллартан 6 киһи өлбүтэ, 5 киһи бааһырбыта. Никольскайтан куоппут бандьыттар Намга кэлбиттэрэ. Граф Биэрэгэр 100-чэ киһилээх бандьыттар этэрээттэрэ олорубттара.

Ити күн кыһыллар этэрээттэрэ Лена өрүһүнэн борохуотунан кэлэн пушканын Граф Биэрэгин ыгыалаабыттара. Оттон уолуйбут

бандьыттар 2 Модукка куопуттара. Киэһэ Нам селота, Граф Биэрэгэ уонна Никольскай сэлиэнньэтэ бандьыттартан босхоломмуттара. Бандьыттар тобохторо 2 Модутунан, Түбэнэн эргийэн Чабычах арыгыгар мустан өрүһү туораан истэхтэринэ эмискэ кыһыл этэрээтэ борохотунан тийэн пушканын иккитэ ыппытыттан уолуйбут-куттаммыт бандьыттар 300 аты, ол иһигэр 100-кэ ыннырдаах аттарын бырабан куопуттара, 16 бандьыт билиэн түбэспитэ.

Үрүн бандьыттар хотугу группаларын ордон хаалбыт бэрт кыра тобожо, дьэ ити курдук Лена өрүс уна бизэрэгэр туораан бэйэтин штабын булан, хотторон эстибитин туһунан Коробейниковка дакылааттаабыта.

Үрүннэр хотугу группаларын Никольскайга үлтүрүтүү Саха сирин киин оройуоннарыгар Коробейников баандатын урусхаллааһын сафаланытынан буолбута.

Р. П. КУТУКОВ,
сэри, үлэ ветерана.

НИКОЛЬСКАЙЫ БОСХОЛООХУН

Кыһыл армеецтар 1922 сыл кулун тутар 26–27 күннэригэр Эверстов сайыымкатын өрө турааччылартан босхолообуттара. Ити кэнниттэн ыам ыйын 21 күнүгэр үрүн гвардеецтартан Киллэми ыраастаабыттара. Итинэн Тулагы, Киллэм киэн хочото өстөөхтөн босхоломмота. Тьыннаах ордон куопуттар Никольскай дэриэбинэтигэр хордойбуттара. Манна 300 киһи баара. Онон Никольскай үрүн гвардеецтар хотугу бөлөхтөрүн киининэн уонна бөбө кириэппэһинэн буолбута. Ол иһин Никольскайы босхолоохун ураты улахан суолталаах этэ. Дьокуускай гарнизона эбии күүһү ылбыта. 1922 сыл бэс ыйын 14 күнүгэр 26 Златоустовскай дивизия 226 Петроградскай стрелковой полк, 7-с Сибиирдээҕи своднай этэрээт, артиллерия батареята уонна телеграфнай тутар батальон. Ити полкалар Кыһыл Знамялаах 5-с Армия састаабыгар киирэллэрэ. Ол кэнниттэн 1922 сыл бэс уонна от ыйдарыгар Дьокуускайга 5 пароходтаах Ленскэй байыаннай флотилия кэлбитэ. Кинилэр ортолоругар диктатор, пропагандист, революционнай, Витим, работник – бааллара. Байыаннай флотилиянан кэлбит чаастар Сибииргэ Колчак армиятын кытта сэриилэспит улахан опыттаах этилэрэ. Трегулов, Лишягов, Соколов, Савицкай, Курашов, Ракитянскай курдук бойбуой командирдар бааллара.

Никольскай сэлээнньэтигэр саба түһүү былаанын Байкалов Соколовтуун онорбуттара. Тактической былаан маньык этэ: биллэрбэккэ дэриэбинэни эргийэ көтүү, өмүтүннэрэн саба түһүү.

Кыһыл сэрнитэ өстөөххө "Бэринин!" диэн эпититин үрүн гвардеецтар ылымматахтара. Онон 1922 сыл бэс ыйын 20 күнүттэн 21-с күнэ үүнэр түүнүгэр саба түһүүнү куорат диэкиттэн кимэн киирэн иһэр этэрээт сағалаабыта. Кыһыл армеецтар түргэн тэтиминэн Никольскайга көтүтэн киирбиттэрэ. Кинилэр наһаа түргэн буолан окуопалары үрдүлэринэн ойушпугтара, пулеметтар туочукаларын билбэккэ көтүшпүттэрэ. Эмискэ саба түһүү, харса-хабыра суох быһыыланыы, олус түргэн хамсаныы уонна дэриэбинэ икки өттүттэн кимэн киирии, өрө турааччылары салытыннарбыттара, паникаҕа түһэрбиттэрэ. Кинилэртэн сорохторо ат үрдүгэр түһэ-түһэ хоту диэки ыстаннарбыттара. Петроградцтар түргэн боруода аттарыннан кинилэри сититэлээбиттэрэ. Итинтэн ордубуттара Лена өрүс боротуохатыгар саба сүүрэн киирбиттэрэ. Кинилэр үгүстэрэ кавалеристар буулдьаларыттан өлбүттэрэ уонна ууга тимирбиттэрэ. Манна кыргыһыы үс чаас устата барбыта.

Артиллерия ытыалааһынынан тумнран, Карл Карлович Байкалов командирдаах этэрээт биэрэккэ тиксибитэ. Кыргыһыы хаан тохтуулаах уонна кылгас этэ. Граф Биэрэгэ ылыллыбыта. Өрө турааччылар үгүс кинилэрин сүтэрбиттэрэ.

Никольскай кыргыһытыгар быһаарар оруолу кавалерия ылбыта. Киниэхэ пехота көмөлөспүтэ. Өлбүттэр үгүстэрэ саабыланан кэрдиллибиттэрэ, сорохторо буулдья аһылыга буолбуттара. 200 кэрингэ сатаан харбаабат кини ууга тимирбитэ.

Саха сиригэр гражданскай сэрии историятыгар Никольскайдаағы уонна Граф Биэрэгинээҕи кыргыһыылар саамай элбэх хаан тохтуулаах этилэрэ. Кыһыл армия контрреволюция ити плацдармын үлтүрүтүүтэ Саха сирин бүтүннүүтүн үрдүнэн үрүн гвардеецтар өрө турууларынан самнарыыга быһаарар оруолу ылбыта.

Г. П. БАШАРИН,
Исторической наука доктора, профессор.

ТОҕУУРГА КАВАЛЕРИЯ ТУРБУТА

Амма осадатыттан биһигини босхолообут кэннэ, биһиги этэрээпит 226-с Петроградскай полканы кытта холбослута. Ыам ыйын бүтэнигэр эбигэ дуу, бэс ыйын сағатыгар дуу 226-с Петроградскай полк Намга аттаммыта. Кини соругунан үрүн

бандьыгтар Намнаагы группаларын үлтүрүтүү уонна Куонта Кириэни ылыы этэ (Нам оройуонун билинни киинэ). Ити соругу толорууга 226-с Петроградский полк Дьокуускай куораттан поход бэрээдэгинэн турбута. Марха сэлиэнньэтигэр тийэн баран, полк аттаах разведчиктары ыышпыта. Орудие уонна пулеметтар полк ортотугар бааллара. Кавалерия полка кэннигэр иһэр. Айанна полк ханнык да мэхэйи көрсүбэккэ Кыһыл Сьырга тийибитэ. Оттон ити дэриэбинэ Никольскайтан 20 км. ыраах сытара. Ол иһин бойобуой бэрээдэгинэн барарга тийиллибитэ. Разведчиктар уонна олохтоох дьон кэпсээннэринэн манна үрүннэр улахан этэрээттэрэ 1500 киһи баара биллибитэ. Үс станковой пулеметтаах этилэрэ, дэриэбинэ уна өттүгэр окуопа хастан хайаан да сэриилэхэргэ бэлэм этилэрэ. Итинник ис хоһоонноох сибидиэнньэни ылаат, 226-с Петроградский полк командованиета 1 уонна 2 батальоннары үс орудиелаан иһики ыышпыта. Никольскай дэриэбинэтин утары атакалаан ыларга сорудах биэрбитэ. Аттаах кавалерияны тыылга тоһуур онорорго уонна куотар суолларын быһарга этиллибитэ. Ити сыалтан эскадрон хайа аннынан эргийэн, Никольскай хоту өттүгэр 2 биэрэстэлээх сиргэ чаранна сасыпта. Бандьыгтар төгүрүтүллүбүттэрэ.

Саха сиригэр гражданской сэрии кыттылааба.
СИВЦЕВ Д. Н.

х х х

Хомустаах мыраанын анныгар кэлэн баран, этэрээт үс аны хайдыспыта. Бастакы батальон айан суолун илин өттүттэн сьыр аннынан, иккис батальон собуруу уонна арбаа өттүнэн бааһынанан, кавалерийскай эскадрон Арыы Тиитинэн кэлэннэр Никольскайы тула өттүттэн кимэн киириэхтээхтэрэ.

Бэс ыйын 21 күнүгэр кыһыллар артиллерийскай уоту аһаллар уонна харса суох тобо анныан киирэллэр. Уолуйбут, куттаммыт өстөөх бастаан саанан, пулеметунан бэрээдэгэ суох ытыалаһар. Үс чаастаах хааннаах кыргыһы бандьыгтар букатыннаахтык хотторууларынан түмүктэммитэ. 500-кэ киһилэрэ өлбүтэ, ууга түспүтэ уонна бааһырбыта. Элбэх киһи билиэн ылыллыбыта, сорохтор куошпугтара. Кыһыллартан 6 киһи өлбүтэ, 5 киһи бааһырбыта.

Үрүннэр бүтэниктээх хотугу группаларын Никольскайга үлтүрүтүү Саха сирин киһи оройуоннарыгар үрүн баандалары урусхаллааһын саҕаланьыгынан буолбута.

Ити курдук улуу нуучча норуотун уонна бырааттыы советскай норуоттар көмөлөрө Саха сирин үлэнииттэригэр эйэни итиэннэ социалистическай тутул үлэтин саҕалыры хааччыйбыта.

Леонид Иннокентьевич БУРКОВ,
226-с Петроградский полк этэрээтин байыаһа,
Никольской сэриитин актыыбынай кыттыылааҕа.

И. Я. СТРОД – БЫҔААРЫЫЛААХ ОХСУУ

Бу операцияны ытыгы 226-с полк командира Соколовка сүктэриллибитэ. Биир батальон сатыы сэриилээх, кавалерия эскадрону хамаандалаабыта, кинини икки орудиелаах куйахтаах борохуот арыаллаабыта. Үрүҥнэргэ бэринэллэригэр этиллибитин ылымматахтара. Ити кэннигтэн кимэн кириин саҕаламмыта, үс чаастаах кыргыһыга Никольскайы ылбыта. Өстөөххө олус улахан хотторуу буолбута. Үрүҥнэр 400 киһини өлбүтүнэн уонна арааньа буолбутунан, биир оччо киһи билиэннэ түбэһэн, улахан сүтүктэммиттэрэ. Аҕыйах ахсааннаах киһи куопута. Бу урусхаллааһын кэинэ үрүҥ бандьыттар куораттан тэскилээбиттэрэ уонна паникаҕа киирэн Амма диэки күрэммиттэрэ. Петроградскай полк икки батальона кинилэри эскирээпитэ. Ракитянскай командирдаах этэрээт Охотскайдьыр суолунан, Курашов биир батальон сэриилээх Аян пордугар тийээрдии барбыттара.

САХА СИРИГЭР ГРАЖДАНСКАЙ СЭРИИ ИСТОРИЯТЫГАР САҔА КОНЦЕПЦИЯ НААДА

Советскай былаас сылларыгар, биниги республикабытыгар тахсыбыт кинигэлэр билигин да элбэх билиини бизэрэллэр уонна бэйэлэрин научнай суолталарын сүтэрэ иликтэр. Холобура, 1950–60 сыллардаахха “Саха сиригэр былаас иһин охсуһуу” – 4 кинигэ. Итилэр билигин да историческай суолталарын сүтэрэ иликтэр. Кыһыл Армия кэккэтигэр сылдьан сэриилээпит К. К. Байкалов, И. Я. Строд уонна нартийнай, политическай салайааччылар П. А. Слепцов, М. К. Аммосов, И. Н. Барахов, С. Аржаков, Д. Жиркова уонна да атыттар актыыллара бааллар.

Биллэр ученай В. Н. Чемезовынан уонна краеведтарынан Г. С. Потаповынан, С. Н. Сизигынан саха сиригэр гражданскай сэрии бошпуростарыгар үгүс материал хомуллан хаһыаттарга уонна сурунаалларга бэчээттэммиттэрэ. Ити үлэлэр үгүстэрэ Саха сиригэр советскай былааһы тэрийи бошпуростарын таарыйаллар. Ол эрэри кинилэр бастаанна сорох биричиинэлэрин быһаарары наадалаабынан аахпатахтар. Пепеляевщина диэн кимнээбэй? Тунгустар бастаанналар, конфедералистар хамсааһыннара, Булуннаабы событиялар уонна советскай былааһы сөбүлээбэт контрреволюционнай күүстэр диэн туохтарый?

Саха сиригэр гражданскай сэрии историятын ол кэмнээби партийнай цензура бобон уонна архивнай докумуоннар сорохторо улахан кистэлэннэ тутуллан, үөрэтэр, чинчийэр бадалаах дьонунан толоруга суох ырытыллыбыттара. Ити барыга коммунистическай идеология ирдэбиллэр сөп түбэһиннэрэ сатаан бэриллэрэ. Атын өттүттэн ылан көрөр буоллаха, маассабай информацияларга уонна научнай таһаарыыларга даҕаны автордар историческай событияларга саналыы сыһыаннаһыылара баара көстөр. Ол эрэри ааспыты ырытан көрдөххө, соробор аһары түһүүлэр да бааллар. Кыһыллары уонна үрүннэри оноро сатаан кэлтэй буруйдаан, биир өттүнэн наһаа охтуу көстөр.

Дьонно—сэргэбэ улаханлык ытыктанар уонна норуokka кизинник биллибит ученайдар Г. П. Башарин, Г. Г. Макаров, 1921—25 сылларга Саха сиригэр гражданскай сэрии историятын көрдөрөр монографиялара тахсыталаабыттара. Биниги санаабытыгар монографиялар бэйэ бэйэлэрин ситэрсэн биэрэллэр. Ол эрэри, хомойуох иһин, Гражданскай сэрии историятын ситэ арыбаттар.

Үөһэ эппиккэ олобуран, биниги республикабытыгар, Гражданскай сэрии историятыгар саҥа концепция суруллара хайаан да наада. Норуот трагедиятын толору уонна итэҕэтиилэнхтик көрдөрүү наада. Кинилэр сымыйа идеаллары тутуһан, хааннара халыйбыта, өлбүттэрэ—сүппүттэрэ мэлдьэх буолбатах. Гуманизмга тириэрдэр киһи аймах сырдык ырата эрэ уһун үйэлээхтэр. Кырдыктаах эрэ история норуот дууһатын киһи кизин туттуутунан уонна ыарыытынан буолуоҕа.

В. И. ПЕСТЕРЕВ

Историческай наука кандидата

СААМАЙ ЭЛБЭХ СҮТҮК

Кыһыл Армия чаастара ити кэмгэ саамай үчүгэй сөбүлөнүлөх этилэрэ. Кинилэргэ 12 орудие, 115 пулемет уонна

бастын оноһуулаах куйахтаах алта пароход баара. Саха сиригэр кэлбит чаастар командирдара улахан опыттаах, сэриигэ буспут-хашпыт бойобуой дьон-Кыһыл Знамя орденнаах полк командира Е. И. Курашов онтон да атыттар. Кинилэри кытта политүлэһиттэр, коммунист-комиссардар бааллара. 226 Петроградскай полкаға тэриллиилээх кавалерийскай эскадрон курдук бөдөн үчүгэй састааптаах бойобуой чаас баара.

Кыһыл чаастар Дьокуускайга кэлиилэрэ күүс-күдэх советскай былаас өттүгэр буолбута. Үрүн гвардеецтар этэрээттэринээбэр кинилэр ордук тэриллиилээх, сэбилэниилээх уонна бэрт үчүгэй кавалериялаах этилэрэ. Үрүннэргэ орудие суоҕа, аҕыйах пулемет баара. Үгүстэрэ кремневай уонна булт саалардаахтара. Кэлбит Кыһыл чаас сэриилэрэ күүстээх өстөөгү кытта улахан хабырыйсыыларга киирбит бойобуой опыттааҕа. Ити кэмнэ үрүннэр ортолоругар хайдыһыы сибикитэ биллитэлээбитэ. Ити хайдыһыы ордук 1922 сыл бэс ыйын 21 күнүгэр буолбут Никольскай кыргыһытыгар көстөн тахсыбыта. Бу кыргыһыы туһунан архив докумуоннара суохтар, ахтыы быһыытынан биирдиилээн эрэ суруйбуттар.

Никольскайга өстөөх саамай улахан бөлөҕө 1000-1500 киһи түмүллүбүтэ. Бу иннинээҕи Киллэмнээҕи, Тулагытааҕы кыргыһыыларга хотторбут сэриилэр тобохторун Коробейников сирдээн аҕалбыта. 1922 сыл олунньу ыйга 200 өрө турааччылары окуопалары уонна бөҕөргөтүнүүлэри Никольскай тула онортороору, арааһа Коробейников аҕалталаабыта уонна бу бэлэмнэниини салайбыта.

Үрүн сэриилэр командирдарыттан штабка Г. Л. Семенов баара биллэр, атыттар тустарынан туох да биллибэт. Киһи Эверстов кыстыгар хотторон баран, манна куотан кэлэн хордойбут.

1922 сыл бэс ыйын 21 күнүгэр полк икки батальона, саха партизанаһара ону кытта Чон ротата кыттыһыны ылбыттара дьээн Курашов ахтыытыгар баар. Бу кыргыһыы түмүгэ манньк: Өрө турааччылар саамай улахан хотторууну көрсүбүттэрэ. Байкалов бигэргэһитинэн, өрө турааччылар хотугу группаларын аһара саабылланан быһыта кэрдиллэн, буудьаттан уонна ууга тимирэн суох оноһуллубуттара. Ол аата 500 киһи өлбүтэ. Курашов эһитинэн 500 үрүн саллаата суох оноһуллубута. Кыһыл разведчик Д. Сивцев 130 киһи өлбүтэ дьирэ, биллэн турар аччатыйлыбыт. Байкалов уонна Курашов көрдөрүүлэринэн кыргыһыы түмүгэ штабка кичэйэн ырытыллыбыт. Биллэннэ өстөөх хотугу болоһун аһара 400-500 киһи түбэһиттэ. Курашов биллэн түбэһиттэри испинэктээн ылан баран бэйэҕит үлэҕитинэн дьарыктаныы дьээн баран ыһтан кэбисининит-

диэбит. Офицердартан ким да билиэнгэ түбэспэтэх. Коробейников оночоҕо олорон куоппут. Оттон Семенов кыргыһы хонуутуттан, арааһа эмиэ ити курдук куоппут.

Кыһыллар сүтүктэрин туһунан "Ленский коммунар" хаһыат бэс ыйын 25 күнүгэр суруйбутунан—олус аҕыйах эбит—6 киһи өлбүтүнэн, 5 бааһырбытынан, киһи өйдөөбөтө биир боппурус баар.—Кыһыллар өрө турааччылар командирдарын кытта хаан тохтуута суох бэринэр туһунан парламенттердары ыттан кэпсэтиннэрбэтэх. Байкалов Никольскай кыргыһыгытын салайартан туттуммута. Кини созурууттан субу аҕай айаннаан кэлбит Соколовка Саха сиригэр гражданскай сэрии уратыларын туһунан кэпсээбэтэҕэ—өйдөммөт. Бу кыргыһыга дыдангылар, батараактар, саха үлэһит дьоно сиэртибэ буолбуттара. Дьэ ол иһин манна хаһан да буолбатах, киһи истибэтэх элбэх сүтүк таһаарыллыбыта.

Г. Г. МАКАРОВ,
Профессор

ИСТОРИЯ ЧАХЧЫЛАРЫ ЭРЭЙЭР.

Т. И. Замятин: "Семенов бэйэтэ бааһыран дьонун тобоҕун илдэ хоту Түбэ диэки куоппута"—диир. Иван Федосеев: "Күн мичээрэ" кинигэтин 153 стр. "Онно этэ дии Семенов эписиэр атынан сүүрдэн иһэн, кэргэнин ат үрдүттэн кытаахтаан ылан куоппута. Дьэ онно кини куоппут туһаайытынан Хампа Элэмэһэ (бу Чурапчылар аатырбыт сүүрүктэрэ этэ) биһиги түбэспииһит буоллар, бука атыны көрдөрүөхпүт эбитэ иһи, бу Уот Субурускай тыла этэ. (Николай Дмитриевич Кривошапкин, Хомпоруунускай). Кырдык элбэх дьон хоту нэһиликтэр сайылыктарынан, кыгылларын барбыттарын, итинэн Семенов ойоҕун манан акка мэнгэһиннэрэн куоппутун кэпсиппэлэрэ.

Мин бэйэм чааһым Никольскайдаағы сэрии 3—4 чаас барбыта дииһи итэҕэйимээри олоробун. Сэригэ олох кылгас буолуохтаах. Хата ол кэннигэ кыһыллар бэйэлэрэ ытыалаһы кэннигэ дэриэбинэ хайдах туох буолбутун билсэ нэһилиэнньэни кытта кэпсэтиһэ 3—4 чаас тохтоон баран, Дьокуускайга төннүбүт буолуохтаахтар.

Оччотооҕу Саха сирин салайааччылары амнистия сокуонун таһааран, үрүг баандаҕа сылдыбыт дьону кими даҕаны буруйдаабатахтара. сэмэлээбэтэхтэрэ. Бэл днэтэр хамандырдара атамаан Семенов дойдутугар Аммаҕа тинийэн, өр кэмгэ учууталлаабытын туһунан кырдыҕас советскай партияһа үлэһит

Граф Бизэрэгэр олонон өлбүт Павлов Иннокентий Константинович этэн турардаах. Алтан Сарын онно кыра дуоһунастаах хамандьыр эбит. Кэлин кини научнай үлэһит буолбута.

Хатын Арыы нэһилиэгэр номохо киирбит Хобороос эмээхсин уолаттара бааллара. Аччыгый уол Семен Тимофеевич Сивцев (Эллэй художник аҕата) Котрус командирдаах кыһыл этэрээтигэр Охоттооххо, Чапчылданна, Чакырга үрүннэри утары хорсуннук сэриилэспитэ, Амма солобуодатын босхолоспута. Киллэм сэриитигэр кыттыспыта. Кэлин дойдутугар учууталлыы сылдьан, армияҕа ыңгырыллан немецтэри утары сэриилэхэ сылдьан өлбүтэ. Оттон убайа Никита холуон тыллаах-өстөөх, бардам саналаах кини буолан улааппыта. Үрүннэргэ холбоһон кыһыллары угаран илин, арҕаа ханаластарга, Мыгтаабынан сылдьан сэриилэспитэ, дьону-сэргэни халаабыта, тутулан кэлбит красноармеецтары, советскай былаас активистарын, кинилэр кэргэттерин, бэл диэтэр аймахтарын өлөрүүгэ кыттыбыттарган саамай атамааннара үһү. Амнистия кэнниттэн кинини оройуонугар милиция начальнигынан анаан үлэлэспиттэрэ. Ол сылдьан бэйэтэ икки бэркэ билэр кинитин тутан аҕалан хаайталаабыт, сотору тыаҕа үлэҕэ диэн ааттаан таһааран ытыалаан кэбиспит уонна куотарга соруммуттарын өлөртөөбүтүм диэн кэбиспит. Кэлин дойдутугар кэлэн ыалдьан өлбүтэ.

Никольскайдаағы сэрии туһунан онно кыттыһыны ылбыт командирдар, сэрииниттэр тугу да суруйан хаалларбатахтар быһыылаах. Ол иһин учуонайдарбыт, корреспондентарбыт араастаан суруйан эрдэхтэрэ.

Николай ГАВРИЛЬЕВ,
Сэрии, үлэ ветерана

Республика Саха (Якутия)
Намская улусная типография
678380, с. Намцы, ул. Ленская, 85
Заказ № 38 Тираж 200 экз.